

Vroege vrijgestelden. Nederlandse vrouwen en de arbeidsmarkt

Hetty A. Pott-Buter, *Facts and Fairy Tales about Female Labor, Family and Fertility. A Seven-Country Comparison, 1850-1990*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 1993, f 29,50

Janneke Plantenga, *Een afwijkend patroon. Honderd jaar vrouwenarbeid in Nederland en (West-)Duitsland*. Amsterdam: Sua, 1993, f 48,50

Waarom is de arbeidsparticipatie van Nederlandse vrouwen geringer dan van vrouwen in andere westerse landen? Deze intrigerende vraag is het uitgangspunt van twee in 1993 verschenen proefschriften. Een internationale vergelijking en een historisch perspectief bieden de beste kansen om deze complexe onderzoeksvraag te beantwoorden en de schrijfsters, beiden met een economische achtergrond, hebben zich niet laten afschrikken door het veelomvattende en arbeidsintensieve karakter van een dergelijk interdisciplinair project. Zij hebben de moed gehad om een grote hoeveelheid, vaak moeilijk vergelijkbare, weerbarstige gegevens over de arbeidsparticipatie van vrouwen in verschillende westerse landen, over een lange termijn, te verzamelen en te analyseren. Vooral *Facts and Fairy Tales* is door zijn brede opzet een indrukwekkend rijke informatiebron geworden, met veel cijfers, tabellen en grafieken - die door hun kleurstelling helaas lastig zijn te lezen.

Pott-Buter vergelijkt Nederland met zes andere landen - Denemarken, Zweden, Duitsland, Frankrijk, Groot-Brittannië, België - van 1850 tot 1990, met een terugblik in de geschiedenis tot de Gouden Eeuw.

Janneke Plantenga vergelijkt Nederland en (West-)Duitsland, tussen 1890 en 1990, en bekijkt op lokaal niveau Tilburg en Mönchengladbach. Beide onderzoeksters hebben op dit onderzoeksgebied een ruime staat van dienst en daarom valt het op dat zij niet naar elkaars werk verwijzen.

De eerste verdienste van deze dissertaties is dat ze enkele gangbare verklaringen van de lage arbeidsparticipatie van Nederlandse vrouwen weerspreken: de invloed van de Nederlandse neutraliteit in de Eerste Wereldoorlog en de late industrialisatie. Pott-Buter concludeert dat noch de Eerste noch de Tweede Wereldoorlog blijvende invloed heeft gehad op de sociale normen over vrouwenwerk. De vooroorlogse arbeidsverdeling werd weer snel hersteld en de arbeidsparticipatie van vrouwen be-

reikte na de Tweede Wereldoorlog zelfs een dieptepunt. Plantenga laat zich in dezelfde trant uit.

Over de late industrialisatie als factor is Hetty Pott-Buter uitvoeriger dan Janneke Plantenga. Plantenga baseert zich op onderzoek van anderen die naar haar mening afdoende hebben aangetoond dat de late industrialisatie geen goede verklaring biedt voor de lage arbeidsparticipatie van Nederlandse vrouwen. Zij verwijst naar de economisch-historici Griffith (1980) en Van Zanden (1985, 1989), die de negentiende-eeuwse strategie van de Nederlandse economie relativeren. Ook al was van een dynamische industriële ontwikkeling geen sprake, de landbouw, handel, transport en financiële dienstverlening maakten wel degelijk een groei door. Daarom is het volgens hen onjuist te veronderstellen dat het aantal beschikbare mannelijke arbeidskrachten voldoende was om aan de vraag naar arbeid in de opkomende industrie te voldoen.

Pott-Buter volgt een heel andere redenering. Uit de schaarse vroege gegevens leidt zij af, dat Nederlandse vrouwen al ver voor de industrialisatie, vanaf de 17e eeuw, minder werkten dan in de omringende landen. De invloed van de industrialisatie lijkt vooral te hebben gelegen in de bevestiging van een al veel langer bestaand patroon in de arbeidsparticipatie van Nederlandse vrouwen.

Beide schrijfsters relativeren het belang van de industrialisatie voor vrouwenarbeid en daarbij maken ze onder meer gebruik van het werk van Tilly en Scott. Het overbrengen van produktietaken naar werkplaatsen en fabrieken is een geleidelijk proces geweest dat al vóór de 19e eeuw is begonnen en heel goed samenging met het bestaan van thuiswerk. Het is daarom in de woorden van Hetty Pott-Buter een 'fairy tale' om te denken dat de industrialisatie een drastische scheiding tussen huis en werk, tussen consumptie en produktie, heeft teweeg gebracht.

Hetty Pott-Buter maakt deel uit van de vkgroep emancipatie-economie van de Universiteit van Amsterdam, maar van een economische benaderingswijze is in haar onderzoek weinig te merken. In het algemeen is haar boek niet erg theoretisch georiënteerd. Het zijn de vele 'facts' die haar bijzondere aandacht krijgen en daarin ligt ook haar kracht. Wie zich een beeld wil vormen van de specifieke positie van Nederlandse vrouwen kan uit deze dissertatie een schat aan gegevens te weten komen, over beroepsstructuren en het aandeel van vrouwenarbeid per industriële sector, over de ontwikkeling van huwelijksluiting, vruchtbaarheid en samenstelling van huishoudens en zelfs over institutionele en wettelijke regelingen. Maar de verbanden tussen de ontwikkelingen op deze zo uiteenlopende gebieden, die ten slotte het raadsel van de Neder-

landse vrouwenarbeid zouden moeten verklaren, komen naar mijn smaak onvoldoende aan bod.

Pas in het laatste hoofdstuk, 'Facts, Theories and Fairy Tales', dat de schrijfster als de kern van het geheel aankondigt, probeert zij de empirische gegevens te integreren en te plaatsen binnen theoretische modellen. Zij vraagt zich dan af vanuit welke theoretische invalshoeken de bijzondere positie van Nederland te verklaren is en gaat na welke gangbare verklaringen als sprookjes kunnen worden afgedaan. Voor een goede relatie tussen empirie en theorie is het dan al te laat. Dat wrekt zich niet alleen op het niveau van de analyse, maar ook op dat van de materiaalverzameling. De theoretische modellen hebben het verzamelen van gegevens onvoldoende kunnen beperken en de onafzienbare hoeveelheid materiaal die daardoor is ontstaan, maakt een systematische en omvattende analyse onmogelijk. Het verdienstelijke overzicht van de theorieën over de plaats van vrouwen op de arbeidsmarkt heeft Pott-Buter tot het laatst bewaard, waardoor het een geïsoleerde plaats in het boek heeft gekregen. De slotconclusie over Nederland beslaat niet meer dan één pagina, wat schamel is, gezien de veelheid aan onderzoeksmateriaal. Twee beweringen die de lezer bijblijven: Nederland verschilt van de andere landen door een lage arbeidsparticipatie van vrouwen, door de dominantie van burgerlijke gezinsidealen en door hoge vruchtbaarheidscijfers; en, Nederlandse vrouwen hebben al eeuwenlang een voorkeur om hun kinderen zelf en thuis te verzorgen. De schrijfster ziet het beantwoorden van vragen over de relatie tussen dergelijke empirische gegevens en theorieën jammer genoeg als 'a major undertaking, which will be addressed at a later date'.

Toch heeft zij in haar onderzoeksopzet wel theoretische noties verwerkt, zoals ontleend aan Louise Tilly en Joan Scott. Bij hun studie naar 19e eeuwse vrouwenarbeid in Frankrijk en Engeland (*Women, Work and The Family*, 1978) bekijken zij vrouwen steeds in relatie tot degenen met wie zij een huishouden vormen, met wie zij produceren en consumeren, met wie zij rijkdom en armoede delen, als dochters, moeders van kinderen met verschillende leeftijden, weduwen of een leven lang alleenstaand. Huishoudenssamenstelling, huwelijksluiting en -ontbinding, geboortencijfers, levenscyclus - al deze gegevens zijn in hun perspectief van belang bij het begrijpen van het arbeidsmarktgedrag van vrouwen en ze komen in *Facts and Fairy Tales* dan ook consciëntieus aan bod. Maar of die onderwerpen, bestudeerd voor zeven landen en over een periode van honderdveertig jaar, nog niet genoeg waren, besteedt Hetty Pott-Buter ook nog een hoofdstuk aan politiek en onderwijs in relatie tot werk. Het is geen wonder dat zij er niet in slaagt om de

verschillen tussen deze zeven landen en hun ontwikkelingen op langere termijn vanuit één wetenschappelijke theorie of model te analyseren en te verklaren. In plaats daarvan volstaat zij in het laatste hoofdstuk met het puntsgewijs aangeven van belangrijke ontwikkelingen in haar zeven onderzoekslanden en gaat zij na waarin Nederland op het gebied van vrouwenarbeid, gezinsleven en vruchtbaarheid verschilt. Deze lijst met 50 concluderende punten levert een aantal interessante regelmatigheden op, met aanknopingspunten voor het theoretiseren en het leggen van verbanden.

Hoe ligt bijvoorbeeld de relatie tussen de arbeidsparticipatie en de vruchtbaarheid? Nederlandse gehuwde vrouwen werken minder dan gehuwde vrouwen in de andere onderzochte landen, maar tot 1970 krijgen ze ook uitzonderlijk veel kinderen. Dat is een belangrijk gegeven, want uit het onderzoeksmateriaal van Pott-Buter blijkt in alle zeven landen tot de jaren tachtig een negatieve relatie te hebben bestaan tussen de aanwezigheid van kinderen en de arbeidscijfers van gehuwde vrouwen: vrouwen met kinderen werken minder vaak en als ze werken, werken ze minder uren per dag. Ook blijkt de vrouwenarbeid in alle landen toe te nemen, wanneer de vruchtbaarheid in snel tempo afneemt.

Dat zijn voldoende argumenten om voor Nederland beter te kijken naar de relatie tussen de arbeidsparticipatie en vruchtbaarheid. Voor zover uit de beschikbare onderzoeksgegevens blijkt, kent Nederland vanaf 1910 hogere vruchtbaarheidscijfers dan de andere zes onderzochte landen. Daarmee lijkt de relatief hoge vruchtbaarheid in Nederland een recenter verschijnsel dan de relatief lage arbeidsparticipatie. Maar als deze hoge vruchtbaarheidscijfers inderdaad van recenter datum zijn, dan bieden ze geen soelaas bij het begrijpen van de lage arbeidsparticipatie in de Gouden Eeuw. Hetty Pott ziet de hoge waardering van burgerlijke gezinsidealen met een strikte arbeidsverdeling tussen echtgenoten als een belangrijke verklaringsgrond voor dit fenomeen. Deze zeventiende eeuwse gezinsidealen zijn volgens haar ontstaan in kringen van de stedelijke burgerij, en zijn daarna, zeker de afgelopen honderd jaar, voor steeds meer bevolkingsgroepen als model gaan fungeren. Volgens deze idealen verzorgen gehuwde vrouwen hun kinderen bij voorkeur zelf. De Nederlandse demografische ontwikkelingen verschillen alleen in niveau - met een hoogste Total Fertility Rate tussen 1910 en 1970 - van die in andere landen, maar niet in ontwikkelingspatroon. Dat loopt in alle zeven landen parallel, met een daling in de beginjaren van de wereldoorlogen en tijdens de depressie en met een babyboom vlak na deze oorlogen. In Nederland was de babyboom van na de Tweede Wereldoorlog relatief groot. Hetty Pott-Buter ziet de hoge geboortecijfers - net

als de socioloog Van Heek - als een gevolg van het streven van de Nederlandse Rooms-Katholieken om zich in de tweede helft van de 19e eeuw vanuit hun minderheidspositie te emanciperen. Zo geredeneerd heeft de verzuiling de daling van vruchtbaarheidscijfers, de afgelopen honderd jaar in Nederland, relatief traag doen verlopen en heeft daarvoor indirect bijgedragen aan het voortbestaan van de al eeuwenlang bestaande relatief lage arbeidsparticipatie van Nederlandse vrouwen. In de woorden van Plantenga: vanaf het einde van de 19e eeuw heeft de verzuiling een reeds aanwezig arbeidspatroon geconsolideerd.

Voor het uitwerken van mogelijke verbanden tussen arbeidsparticipatie en vruchtbaarheid zijn in het theoretische gedeelte van *Facts and Fairy Tales* nog andere veelbelovende benaderingen te vinden, zoals de 'New Home Economics'. Volgens deze theorie is de vruchtbaarheid van vrouwen afhankelijk van hun vermogen geld te verdienen en van de kwaliteit van de opvoeding die ouders nastreven, omgerekend in tijd die ouders, in de praktijk meestal moeders, in hun kinderen willen investeren. De vraag naar kinderen daalt, wanneer hun relatieve prijs stijgt. Of anders geformuleerd: naarmate moeders meer kunnen verdienen en de verzorging en opvoeding van kinderen meer tijd gaat kosten, stijgt de relatieve prijs van kinderen en daalt de vruchtbaarheid. Pott-Buter citeert Becker (1991)¹: 'I believe that the growth in the earning power of women during the last hundred years in developed countries is a major cause of both the large increase in labor force participation and the large decline in fertility' (Pott-Buter 1993, 311). Ook in de recente dissertatie van Tanja van der Lippe (1993)², over de verdeling van betaald en huishoudelijk werk binnen huishoudens, blijkt dat vrouwen meer tijd aan betaalde arbeid besteden naarmate het uurloon dat ze kunnen verdienen hoger is. Het zou interessant zijn na te gaan hoe de 'verdiencapaciteit' van Nederlandse vrouwen, in relatie tot het door hen gevolgde onderwijs, zich de afgelopen eeuw verhoudingsgewijs heeft ontwikkeld. Liepen Nederlandse vrouwen in 'verdiencapaciteit' uit de pas? En als dat niet zo was en zij in principe evenveel konden verdienen als vrouwen uit de buurlanden, hoe komt het dan dat zij desondanks relatief veel kinderen kregen en hun eigen kinderen het liefst zelf en thuis verzorgden? Hoe komt het dat ze tot de jaren zeventig bereid waren die prijs te betalen?

Net als Hetty Pott-Buter gaat ook Janneke Plantenga ervan uit dat de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen alleen kan worden begrepen vanuit een breed maatschappelijk perspectief - 'sociaal-economisch', 'politiek-institutioneel' en 'mentaal-cultureel'. Op alle drie niveaus doet zij on-

derzoek, maar haar opzet is, ondanks het even interdisciplinaire karakter, overzichtelijker gebleven dan *Facts and Fairy Tales*. Zij vergelijkt Nederland en (West-)Duitsland omdat deze landen zich economisch en cultureel 'in een vergelijkbare culturele omgeving' bevinden, terwijl ze juist op het punt van de omvang van vrouwenarbeid verschillen. Op deze wijze hoopt zij verklarende factoren op het spoor te komen. Deze nationale vergelijking vult zij aan met lokale studies van twee katholieke textielsteden: Tilburg en Mönchengladbach. Met deze studies wil de schrijfster een nauwkeuriger reconstructie van de geschiedenis geven en wil zij zichtbaar maken hoe nationale ontwikkelingen betekenis krijgen in het dagelijks leven. De keuze van deze twee steden had ik graag verbonden willen zien met een specifieke hypothese of een theorie, bijvoorbeeld over de invloed van de katholieke kerk op het buitenshuis werken van getrouwde vrouwen. Deze lokale studies hadden dan een duidelijker functie gekregen.

Het 'afwijkende patroon' dat Janneke Plantenga schetst, komt in grote trekken overeen met wat we in *Facts and Fairy Tales* te lezen krijgen, maar Plantenga legt andere accenten. Ze laat zien dat Nederlandse vrouwen vooral in typisch 'vrouwelijk werk' terecht kwamen: de weinige vrouwen die in de industrie werkten, deden dat vooral in bedrijfstakken zoals kleding en reiniging, terwijl de vrouwelijke beroepsbevolking zich concentreerde in een sterk met vrouwenwerk geassocieerde sector, de dienstverlening. Daar was juist sprake van een concentratie van de Nederlandse vrouwelijke beroepsbevolking. De nijverheid is in Nederland een relatief onbelangrijke beroepssector geweest en dat zou het op zichzelf begrijpelijk maken, dat er weinig Nederlandse vrouwen in de industrie werkten. Maar voor de dienstensector geldt juist het omgekeerde. Daarin is een relatief belangrijk deel van de Nederlandse beroepsbevolking werkzaam, maar ook daarin is de arbeidsparticipatie van vrouwen relatief laag.

Een verklaring ligt niet in verschillen tussen Nederland en (West-)Duitsland in opvattingen over de aard en de taken van mannen en vrouwen. Als we de jaren dertig buiten beschouwing laten vertonen de twee landen grote overeenkomsten in mentaal-cultureel klimaat. 'Een specifiek Nederlands normen- en waardepatroon ten aanzien van de plaats van de gehuwde vrouw in het gezin', zoals genoemd in de *Sociale Atlas van de vrouw* uit 1993, heeft Plantenga dan ook niet gevonden. Politiek-institutionele factoren hebben volgens haar geen specifieke betekenis gehad. Voor zover in Nederland sprake is van late en summierere regelingen voor zwangerschaps- en bevallingsverlof en voor kinder-

opvang ziet zij deze eerder als gevolg dan als oorzaak van de lage arbeidsparticipatie van vrouwen.

Wat betreft mentaliteit en politieke instituties hecht zij daarom weinig waarde aan de verzuiling als verklaringsgrond. De betekenis van verzuiling ziet zij eerder in een demping van klassentegenstellingen. Deze waren binnen een confessionele zuil relatief klein, waardoor burgerlijke gezinsidealen gemakkelijk aan arbeiders van de eigen zuil konden worden doorgegeven. Daarvan was in (West-)Duitsland geen sprake. Vrouwen uit de arbeidersklasse en uit de burgerij hadden vrijwel geen contacten met elkaar en daardoor hadden burgerlijke normen en waarden geen betekenis voor de lagere sociale klassen.

Het nieuwe en misschien ook het meestbelovende in *Een afwijkend patroon* vind ik Plantenga's conclusies over de sociaal-economische verschillen tussen Nederland en (West-)Duitsland, een betrekkelijk klein deel van haar proefschrift. De onderzoekster heeft in haar inleiding de hypothese geformuleerd dat een lage graad van arbeidsparticipatie een welvaartsverschijnsel is - de participerende bevolking moet de niet-participerende bevolking immers kunnen onderhouden. Ze heeft over een lange periode, van 1820 tot 1989, de arbeidsproductiviteit in Nederland en (West-)Duitsland berekend door het bruto binnenlands produkt, omgerekend in 1985 US dollars, te relateren aan het aantal arbeidsuren. Op basis daarvan concludeert ze dat de Nederlandse arbeidsproductiviteit over de totale onderzochte periode hoger is geweest dan die in (West-)Duitsland. Dit gegeven is des te interessanter, omdat dit zou kunnen verklaren waarom niet alleen de arbeidsparticipatie van vrouwen, maar ook die van mannen in Nederland relatief laag is. Uit de gegevens van Plantenga is niet af te leiden of deze hoge produktiviteit oorzaak of gevolg is van de lage arbeidsparticipatie. Wel kan men tot de slotsom komen dat Nederlanders met een beperkte inzet een zodanig relatief hoog welvaartsniveau konden bereiken, dat zij hun gezinsidealen meer dan in (West-)Duitsland, in de praktijk konden brengen. En nu deze gezinsidealen aan sterke veranderingen onderhevig zijn, maakt hun hoge arbeidsproductiviteit het vrouwen, meer dan elders, mogelijk een deel van de week te werken. In dit opzicht wijkt Nederland op spectaculaire wijze af van andere Westerse landen. In 1990 werkte ruim 60% van de in loondienst werkzame vrouwelijk beroepsbevolking in Nederland part-time, in (West-)Duitsland was dat ruim 35%. En Pott-Buter geeft de volgende gegevens: omgerekend naar het equivalent van een volledige baan bestond de Nederlandse beroepsbevolking in 1990 voor 26% uit vrouwen, de Engelse voor 37%, de Duitse voor 39% en de Deense voor 49%. Van de Nederlandse part-time werkende vrouwen werkte in 1988

een derde minder dan 10 uur per week en 40% tussen de 10 en 20 uur per week.

Slot

Het werk van Pott-Buter en Plantenga maakt het mogelijk de relatief geringe arbeidsparticipatie van Nederlandse gehuwde vrouwen te verklaren uit een samenspel van lange- en korte-termijn-ontwikkelingen. Ook is uit hun studies een programma voor verder onderzoek af te leiden. Vooral de lange-termijn-ontwikkelingen komen daarvoor in aanmerking. Hetty Pott-Buter behandelt de lange traditie van gezinsidealen die in de zeventiende eeuw in kringen van de stedelijke bourgeoisie zijn ontstaan. Dat onderwerp en de relatie tussen het gezinsleven vroeger en nu moeten beter gedocumenteerd worden.

Dat geldt ook voor het tweede punt, dat in *Facts and Fairy Tales*, in een paragraaf over de economische ontwikkeling van de Republiek, zijdelings aandacht krijgt: de lange geschiedenis van een hoge arbeidsproductiviteit. Pott-Buter baseert zich op studies van De Vries (1982) en Noordegraaf (1980, 1981, 1992), die erop lijken te wijzen dat de rede-nering van Plantenga ook op Holland in de 17e eeuw is toe te passen. Ook toen was sprake van hoge lonen en een hoge arbeidsproductiviteit, waardoor relatief veel gehuwde vrouwen vrijgesteld konden worden van loonarbeid. De Vries signaleert een 17e-eeuws patroon van een hoge produktiviteit en een laag arbeidsvolume, dat te vergelijken is met hedendaagse ontwikkelingen in de Nederlandse economie. Toen de vraag naar arbeid in de tweede helft van de 17e eeuw afnam, pasten de Nederlanders zich volgens De Vries ondermeer aan door het arbeidsvolume te verminderen. Hij formuleert de volgende hypothese: 'the observed unemployment was in large part a consciously chosen leisure' (1982, 50).³

Pott-Buter en Plantenga zien het belang van korte-termijn-ontwikkelingen, zoals de opkomst van moderne industrie en dienstverlening en de verzuiling, vooral in het bestendigen, versterken en verbreiden van de in de burgerij gangbare taakverdeling tussen getrouwde mannen en vrouwen.

Rineke van Daalen

Noten

1 Gary S. Becker, 1991, *A Treatise on the Family*. Cambridge: Harvard University Press, 140.

2 Tanja van der Lippe, 1993, *Arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen. Een interdisciplinaire studie naar*

betaald en huishoudelijk werk binnen huishoudens. Amsterdam: Thesis Publishers.

3 Jan de Vries, 1982 (1977), 'An Inquiry into the Behavior of wages in the

Dutch Republic and the Southern Netherlands from 1580 tot 1800', in: M. Aymard (ed), *Dutch Capitalism and World Capitalism*. Cambridge: Cambridge University Press, 37-63.

Geïllustreerde tijdschriften: vergeten bronnen voor historisch-sociologisch onderzoek

Naar aanleiding van: A. Janello & B. Jones, *The American Magazine* (New York 1991); Joan Hemels & René Vegt, *Het geïllustreerde tijdschrift in Nederland. Bron van kennis en vermaak, lust voor het oog. Bibliografie. Deel 1: 1840-1945* (Amsterdam 1993); Kerstnummer 1993 van *Grafisch Nederland* over familiebladen.

Gedrukte schriftelijke bronnen spelen een belangrijke rol in historisch-sociologisch onderzoek. Boeken, brochures, overheidsdocumenten, maar ook kranten en tijdschriften uit verleden en heden geven een beeld van thema's en problemen van het samenleven. Pershistorici en communicatiewetenschappers hebben in vele publikaties het belang van de periodieke persmedia laten zien in moderne samenlevingen. Vooral aan de geschiedenis van kranten is veel aandacht besteed. Dat geldt veel minder voor tijdschriften, in het bijzonder populaire, geïllustreerde tijdschriften. Ook sociologen hebben zich nog nauwelijks op systematische wijze met populaire tijdschriften bezig gehouden. Dat is verwonderlijk, want juist dit type publikaties kan belangwekkende informatie geven over sociologisch interessante thema's. Deze bladen werden voor een omvangrijk publiek gemaakt waardoor ze betere bronnen zijn om brede maatschappelijke ontwikkelingen te bestuderen dan de op een kleine groep van liefhebbers gerichte tijdschriften. Ook de wijze waarop populaire bladen fungeren als media van cultuuroverdracht verdient nader onderzoek.

In het Engelse, Duitse en Franse taalgebied wordt de laatste jaren aan populaire, geïllustreerde tijdschriften als bron voor historisch en sociaal-wetenschappelijk onderzoek steeds meer aandacht besteed.¹ Ook in Nederland begint dit onderzoek op gang te komen.

Vanaf circa 1850 tot de doorbraak van de televisie waren geïllustreerde tijdschriften in de huiselijke kring de belangrijkste bronnen van visuele communicatie. In die periode waren vooral familietijdschriften populair: geïllustreerde week- of maandbladen met een zeer gevarieerde inhoud gericht op alle gezinsleden. Serieuze artikelen met verzorgde

afbeeldingen over kunst, wetenschap en actuele gebeurtenissen werden afgewisseld met feuilletons, humoristische schetsen, praktische tips en reportages over bekende personen en verre landen. De populariteit van deze bladen werd vooral veroorzaakt door de grote ruimte die afbeeldingen innamen. Ze werden door tijdgenoten dan ook wel kijkschriften genoemd. Wij, die door televisie en video dagelijks in de huiselijke sfeer met beelden worden overvoerd, kunnen ons moeilijk voorstellen welke grote indruk dit beeldmateriaal op vorige generaties heeft gemaakt. Populaire geïllustreerde tijdschriften waren voorlopers van de hedendaagse beeldcultuur.

250 jaar Amerikaanse tijdschriften

Dat tijdschriften fascinerend onderzoeksmateriaal zijn voor cultuursociologisch onderzoek laat het door Janello en Jones schitterend uitgevoerde overzichtswerk zien van 250 jaar tijdschriftengeschiedenis in de Verenigde Staten: *The American Magazine*. Daarin komt vooral het populaire, geïllustreerde tijdschrift naar voren. In het voorwoord wijzen de schrijvers op de stimulans die de ontwikkeling van het tijdschriftenwezen heeft gegeven aan de journalistiek en de kunstzinnige vormgeving. Over het verband tussen maatschappelijke ontwikkelingen en de inhoud van tijdschriften merken ze op dat dit medium een belangrijke rol heeft gespeeld in 'informing and molding the way we think and act'. Enerzijds weerspiegelen tijdschriften maatschappelijke ontwikkelingen, anderzijds zijn ze door hun miljoenenoplagen, relatief zelfstandige krachten in de vormgeving van het maatschappelijke leven.

Deze invloed op het publiek was mogelijk door een specifieke 'magazine culture'. Janello en Jones concluderen op basis van de inhoud van tientallen tijdschriften dat ze een belangrijke rol hebben gespeeld als medium voor cultuuroverdracht en culturele eenwording van in het immens grote land verspreid wonende bevolkingsgroepen. Door het lezen en bekijken van dezelfde tijdschriften werd de bevolking van ver van elkaar verwijderde gebieden geconfronteerd met dezelfde onderwerpen die voor de lezer van belang werden geacht.

Beschaving en distinctie door culturele ontwikkeling was in de negentiende eeuw een prominent thema. Een van de vele afbeeldingen in het boek laat de voorpagina van het blad *Harpers Weekly* zien uit 1860. In het vignet pronkt de ondertitel 'Journal of civilization'. Links zijn een schilderspalet met kwasten, een ganzeveer in een inktpot en een harp afgebeeld; rechts een wereldbol, een verrekijker, een opengeslagen boek, een passer en een rol papier. In het midden van het vignet draagt een hand een brandende fakkel over aan een andere hand. Over de hele

pagina is een gravure van een deftig geklede man afgebeeld tussen opengeslagen gordijnen in een statige woning. De rechterhand van de man rust op twee boeken, met daarnaast een leeg vel papier. Hij kijkt de tijdschriftenlezer streng aan.

Een dergelijke symboliek maar dan gericht op de vrouw en het gezinsleven wordt aangetroffen op het titelblad van een vrouwentijdschrift uit 1890: *Ladies World*. In de tekening van het vignet zitten in een Victoriaans-burgerlijke woninginrichting een vrouw van middelbare leeftijd een krant of tijdschrift, en een jongen een boek te lezen, een meisje te naaien en een ander meisje te schilderen op een ezel. Op een andere tekening in hetzelfde vignet staat een vrouw in een keuken te werken, op weer een andere tekening is een vrouw met kleine kinderen te zien. De verschillen in deze afbeeldingen laten iets zien van de problemen van het interpreteren van dit beeldmateriaal: hadden populaire tijdschriften een emancipatorisch of rolbevestigend effect?

Vooraf het belang van lezen en studeren komt in moraliserende afbeeldingen nogal eens voor. Een mooi voorbeeld daarvan is een afbeelding in het humoristische tijdschrift *Life* van 1896 - niet te verwarren met het later opgerichte fotoblad met dezelfde naam - waarin de toepassing van door studie verworven kennis wordt benadrukt. Deze openlijke beschavingssymboliek verdween in de loop van deze eeuw uit de Amerikaanse tijdschriften en maakte plaats voor de fotojournalistiek, die zich vooral vanaf de jaren twintig sterk ontwikkelde. De civiliserende functie van de tijdschriften moet overigens niet worden overdreven. De meeste bladen hadden naast informatieoverdracht, vooral ontspanning en verstrooiing tot doel. De meeste tijdschriften waren in de eerste plaats commerciële ondernemingen. Diverse rubrieken zoals het feuilleton en cartoons getuigen daarvan. Ook de berichtgeving over bekende personen, gebeurtenissen en verre volken was vaak luchtig of humoristisch van aard. Juist deze combinatie van serieuze informatie en ontspanning was voor de meeste populaire tijdschriften kenmerkend. Het boek van Janello en Jones, dat niet meer is dan een eerste kennismaking met geschiedenis en achtergronden van het Amerikaanse geïllustreerde tijdschrift, laat zien welke rijkdom aan onderwerpen dit medium bied voor sociologisch onderzoek. Om er enkele te noemen: de invloed van technische vernieuwingen op het dagelijkse leven van miljoenen mensen; veranderingen in gedragsstandaarden, normen en waarden en in mode en vormgeving.

Vele schrijvers zoals bijvoorbeeld Mark Twain en Joseph Conrad zijn bekend geworden door publikaties in populaire tijdschriften. Wat de beeldende kunst betreft kunnen in vele illustraties invloeden worden

herkend van invloedrijke stromingen zoals het symbolisme, expressio-
nisme en surrealisme. De aandacht voor beeldende kunst bleef dus niet
beperkt tot de symboliek van schilderskwast en palet in de titelvignetten
van sommige tijdschriften. Ook de toegepaste kunst kwam aan bod. In
een nummer van *The Ladies Home Journal* uit 1901 wordt de bouwte-
kening van een door Frank Lloyd Wright ontworpen vila paginagroot
gepresenteerd. De titel van het tijdschrift en de ongetwijfeld hoge bouw-
kosten van het voor die tijd opmerkelijk modern aandoende huis, doen
vermoeden dat dit blad zich op de hoogste inkomenscategorie richtte.
Met een dergelijke conclusie dient men echter voorzichtig te zijn, want
net zoals nu de 'glossy magazines' niet alleen worden gelezen door
mensen die zich de daarin voorgestelde levensstijl kunnen veroorloven,
zal dat ook toen het geval zijn geweest. Statusoverwegingen zullen aan
het quasi achteloos laten slingeren van een dergelijk tijdschrift op de
salontafel ook debet zijn geweest.

Het boek van Janello en Jones is een stimulerende aanzet tot verder
onderzoek naar inhoud en andere aspecten van de geschiedenis van geïll-
ustreerde tijdschriften in de Verenigde Staten en andere landen. Hoewel
informatief en mooi vormgegeven kan een dergelijk algemeen boek dat
zo'n breed terrein en lange periode omvat, niet meer dan enkele interes-
sante thema's voor verder onderzoek aanreiken.

Onderzoek naar geïllustreerde tijdschriften in Nederland

In Nederland hadden onderzoekers tot voor kort nauwelijks aandacht
voor populaire geïllustreerde tijdschriften. Kranten en 'serieuze' tijd-
schriften konden in het pershistorisch onderzoek op een aanzienlijk
grotere belangstelling rekenen. Over de oorzaak daarvan kan men specu-
leren: misschien dat de lage status van deze bladen en een intellectueel
dédain voor 'plaatjes kijken' ermee heeft te maken.

In deze wetenschappelijke veronachtzaming komt echter snel veran-
dering. Het monnikenwerk van de pershistorici J. Hemels en R. Vegt is
daarvan een voorbeeld en ontsluit tegelijkertijd een interessant terrein
voor sociologisch onderzoek. Van deze auteurs verscheen een uitgebrei-
de beredeneerde bibliografie van vrijwel alle (zo'n tweehonderd) Neder-
landse geïllustreerde tijdschriften tussen 1840 tot 1945, aangevuld met
een bibliografie over het tijdschrift in de communicatiegeschiedenis en
een tweetal artikelen over het culturele belang van dit medium. In de
loop van 1995 zal een tweede deel over de periode na 1945 verschijnen.

Nederlandse geïllustreerde tijdschriften zoals *De Katholieke Illustratie*,
Eigen Haard en *Het Leven* volgden de buitenlandse voorbeelden,
maar hadden ook een eigen karakter dat met burgerlijkheid en verzui-

ling kan worden aangeduid. De levensbeschouwelijke verdeeldheid van de Nederlandse samenleving kwam ook tot uiting op de tijdschriftenmarkt en kreeg vorm in de titels van de tijdschriften, vignetten, redactionele verklaringen, onderwerpskeuze en allerlei waardeoordelen. Tot in de jaren zestig kenden deze bladen, die ook wel familiebladen worden genoemd, een stevige verankering in het gezinsleven. Ze werden intensief bekeken, gelezen en in deftige banden ingebonden. Gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw en in de eerste decennia van deze eeuw werden ze overigens vaak buitenshuis gelezen en bekeken in bibliotheken, verenigingen en aan leestafels in cafés omdat een regelmatige aanschaf voor velen nog lang te duur bleef.

Historisch georiënteerde sociologen die geïnteresseerd zijn in dit bronnenmateriaal kunnen in meerdere opzichten met dit boek hun voordeel doen. De typologie van de bladen bevat gegevens over de plaats van uitgave, de periode van verschijnen, de verschijningsfrequentie, de prijs, de uitgever, de aard van de advertenties, aspecten van tekst en beeld en geeft een algemene indruk van de inhoud.

De nadruk op informatie uit de bladen zelf, de methode die door Hemels en Vegt *autopsie* wordt genoemd, is zowel de kracht als de belangrijkste beperking van het boek. Door het gedetailleerde en ongetwijfeld zeer tijdrovende, beschrijvende werk van de samenstellers kan de onderzoeker zich snel een indruk vormen van aard, inhoud en publieksbereik van geïllustreerde tijdschrift en zo beoordelen welke bladen voor zijn onderzoeksonderwerp interessant kunnen zijn. Over de sociale context waarbinnen het blad werd uitgegeven en gelezen komt hij echter weinig te weten.

Kwantitatieve gegevens over het lezerspubliek van tijdschriften vóór de jaren zestig zijn niet beschikbaar, omdat in dat decennium pas de eerste lezersonderzoeken plaatsvonden. Voor zover nog aanwezig - en dat is meestal niet het geval - kunnen redactiearchieven aanvullende informatie opleveren. De afwezigheid van statistische informatie over de sociale achtergrond van het lezerspubliek maakt gefundeerde uitspraken over de aard van dat publiek echter niet onmogelijk. Uit vormgeving, onderwerpskeuze, schrijfstijl en vooral ook de aard van de reclame kan veel worden afgeleid over het veronderstelde lezerspubliek. Datzelfde geldt voor lezersbrieven. Daarnaast is het raadplegen van historische literatuur waarin, vaak zijdelings, naar de geïllustreerde tijdschriften, hun redacteurs en lezerspubliek wordt verwezen onontbeerlijk. Eén van de weinige historisch-sociologische studies in het Nederlandse taalgebied waarbij populaire geïllustreerde tijdschriften als belangrijkste onderzoeksbron zijn gebruikt, is het nog steeds zeer lezenswaardige onder-

zoek van Brinkgreve en Korzec naar de brievenrubriek in het vrouwenblad *Margriet* tussen 1938 en 1978. Deze publikatie, die stamt uit 1978, laat zien wat dit bronnenmateriaal kan opleveren als het op inventieve wijze met de maatschappelijke context wordt verbonden.²

Hoewel in meerdere opzichten verdienstelijk, kent het onderzoek van Brinkgreve en Korzec in het gebruik van het bronnenmateriaal een fundamentele beperking. Een geïllustreerd vrouwenblad als *Margriet* besteedt het grootste deel van haar redactionele ruimte aan afbeeldingen, maar de studie is toch geheel gebaseerd op het gedrukte woord. De nadruk op afbeeldingen in dergelijke tijdschriften biedt echter interessante mogelijkheden. Analyse van beeldmateriaal kan laten zien hoe aan een publiek van honderdduizenden allerlei onderwerpen werden gepresenteerd en hoe zich die presentatie in de loop der decennia ontwikkelde.

Ook voor kunstsociologisch onderzoek bieden Nederlandse geïllustreerde tijdschriften interessante mogelijkheden, zo blijkt uit het boek van Hemels en Vegt. Voor zover ze in woord en beeld aandacht aan kunst besteedden - en dat was bij een aantal toonaangevende titels het geval - laten ze zien hoe kunst werd gepopulariseerd. De verbetering van reproductietechnieken bood de presentatie van beeldende kunst nieuwe mogelijkheden waar op grote schaal gebruik van werd gemaakt. Welke kunst werd uit het immense aanbod van de westerse kunstgeschiedenis geselecteerd en aan de lezers gepresenteerd? Waarom vonden de redacteurs dat kunst voor de lezers van belang was en hoe werden kunstwerken en stromingen gewaardeerd vanuit de levensbeschouwelijke achtergronden van de tijdschriften?

Een onderwerp dat ook nader onderzoek verdient is reclame. Advertenties in deze bladen zijn een rijke bron van informatie over ontwikkelingen in en de representatie van materiële welvaart in de Nederlandse samenleving vanaf het midden van de vorige eeuw. Ze laten zowel veranderingen in gedragsstandaarden zien met betrekking tot het gebruik van produkten als in de manieren waarop leefstijlen werden verbeeld. De vormgeving van reclame kan daarbij raakvlakken vertonen met ontwikkelingen in de kunst.³

Een gemiste kans

Dat de aandacht voor geïllustreerde tijdschriften uit het verleden, in het bijzonder de familiebladen, 'in de lucht zit' blijkt uit nog twee publikaties. Een daarvan gaat over de fotojournalistiek in Nederlandse familie-tijdschriften die gedurende een deel van de Tweede Wereldoorlog bleven verschijnen.⁴ De andere publikatie is het kerstnummer van *Grafisch Nederland* 1993, een jaarlijkse speciale aflevering van het tijdschrift van

het Koninklijk Verbond van Grafische Ondernemingen (KVGO). Dit speciale nummer, dat bekend staat als een visitekaartje van de grafische vormgeving in Nederland, is deze keer aan familiebladen gewijd. Het geeft in de vorm van allerlei kleurencopieën, enkele inleidende teksten en een artikel van Joan Hemels over 'Het geïllustreerde leven in Nederland' een gevarieerd beeld van deze bladen.

Toch valt het nummer in meerdere opzichten tegen. Behalve de gedegen bijdrage van Hemels maakt het allemaal een nogal oppervlakkige en zelfs amateuristische indruk. In de kleurencopieën van pagina's uit oude afleveringen van bladen als *Panorama*, *Vizier* en *De Prins* is regelmatig de schaar gezet zodat een moedwillig rommelig beeld wordt gecreëerd. Kopjes als 'modefotografie', 'relaties', 'opvoeden' en 'verhalen' suggereren enige systematiek die echter in een impressionistische fase blijft steken. Een korte beschrijving bij de verschillende onderwerpen en tenminste enige verantwoording van de gemaakte keuze zou al een grote verbetering hebben betekend.

De Nederlandse familiebladen vormden een belangrijke stimulans voor vernieuwingen in grafische vormgeving. De geschiedenis van de geïllustreerde tijdschriften is ook de geschiedenis van technische vernieuwingen in grafisch ontwerpen en druktechnieken. De vervanging van de gravure en de lithografie door de fotoreproductie en de introductie van de koperdiepdruk door *Panorama* in 1913 zijn daarvan enkele voorbeelden. Deze ontwikkelingen waren van groot belang voor de wijze waarop de honderdduizenden lezers van deze bladen met beeldmateriaal werden geconfronteerd. Juist van *Grafisch Nederland* zou men enige systematische aandacht hiervoor verwachten.

Hoewel er dus op dit kerstnummer nogal wat is aan te merken laat het wel zien, net zoals de andere hier behandelde publikaties, welk rijk bronnenmateriaal geïllustreerde tijdschriften vormen voor historisch en sociologisch onderzoek. Ze zijn een belangrijk, maar vaak vergeten medium waardoor grote groepen mensen in Westerse samenlevingen worden geïnformeerd, beïnvloed en onderhouden. Daardoor geven ze ook mede vorm aan sociale veranderingen. De inhoud van de tijdschriften, gekoppeld aan informatie over uitgevers, redactie en kenmerken van het lezerspubliek, geeft dan ook een rijk geschakeerd beeld van interessante cultuursociologische thema's.

Hans Geertzen

Noten

1 Vooral in het Duitse taalgebied is een uitgebreide literatuur over geïllustreerde tijdschriften voorhanden. Zie H.D. Fischer (Hrsg.), *Publikumszeitschriften in der Bundesrepublik Deutschland. Palette - Probleme - Perspektiven* (Konstanz 1985). In het Engelse taalgebied bestaat sedert enkele jaren het *Journal of newspaper and periodical history*. Voor het Franse taalgebied is de meerdelige studie over de geschiedenis van het Franse uitgeversbedrijf informatief: R. Chartier & H-J Martin (red.), *Histoire de l'édition française. Les temps des éditeurs. Du romantisme à la Belle Epoque* (Fayard 1990); R. Chartier & H-J Martin (red.), *Histoire de l'édition française*.

Le livre concurrenté. 1900-1950 (Fayard 1991). Hierin wordt ook uitgebreid aandacht besteed aan de populaire, geïllustreerde tijdschriften.

2 C. Brinkgreve & M. Korzec, *Margriet weet raad. Gevoel, gedrag en moraal in Nederland 1938-1978* (Utrecht 1978).

3 Het belang van reclame in gedrukte media en de relatie met ontwikkelingen in de beeldende kunst wordt behandeld in W. Schreurs, *Geschiedenis van de reclame in Nederland 1870-1990* (Utrecht 1989).

4 Louis Zweers & Tineke Luijendijk, *Foute foto's. De geïllustreerde pers tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Zutphen 1993).

Friese en Franse adel

Yme Kuiper, *Adel in Friesland 1780-1880*, Wolters-Noordhoff/Egbert Forsten, Groningen, 1993, 576 blz., ISBN 90-6243-130-5. f 125,-.
Monique de Saint Martin, *L'Espace de la noblesse*, Éditions Métailié, Paris, 326 blz., ISBN 2-86424-141-2.

Op de hoogste Friese terp staat een kleine kerk met een opvallend interieur. Fraai geornamenteerde kerkbanken, familiewapens, rouwborden en zerken - waaronder zoals de koster benadrukte 'rijke stinkerds' liggen - springen er onmiddellijk in het oog. Hier kerkten ooit leden van de Friese landadel, die er kennelijk genoeg in schiepen zich nadrukkelijk van het gepeupel te onderscheiden. Over de adel in Friesland gaat het vlot geschreven, fraai geïllustreerde en voorbeeldig uitgegeven proefschrift van de antropoloog Yme Kuiper. Hij stelt zich daarin de vraag hoe die tussen 1780 en 1880 reageerde op veranderingen in eigen kring en in de bredere Friese en Nederlandse samenleving. Bij de beantwoording van deze vraag gebruikt hij een aan Max Weber ontleend gelaagd onderzoeksmodel, dat de aandacht richt op demografische levenskansen ('getal') en economische, politieke en sociaal-culturele machtskansen

(respectievelijk 'klasse', 'partij' en 'stand'). Maar voordat Kuiper toe-
komt aan het in kaart brengen en analyseren van de met behulp van dit
model verkregen gegevens voor zijn 'collectieve biografie', presenteert
hij de lezer eerst een handzaam literatuuroverzicht van adel- en elitestu-
dies in West-Europa, een theoretisch en methodologisch kader en een ge-
schiedenis van de Friese adel tot 1780. Pas daarna wijdt hij aan elk van
de in zijn model vervatte aspecten afzonderlijke hoofdstukken.

In de demografische ontwikkelingen valt met name de sterke getals-
matige achteruitgang van de adel in Friesland op. Om die trend en de
verschillende tempi daarvan over de hele periode te begrijpen kijkt Kui-
per naar geboorten- en sterftecijfers en naar migratie- en huwelijkspatro-
nen. Vooral het vertrek van de landadel naar Friese steden of andere
provincies in de loop van de negentiende eeuw was opvallend. Of-
schoon sociale endogamie als gevolg van standsbesef lange tijd kenmer-
kend bleef voor de groepering, noopte de krimpende eigen kring tot een
verruiming van het blikveld waar het de partnerkeuze betrof. Dat proces
verliep, zo stelt Kuiper met enige armslagen, in drie fasen: 'Eerst accep-
teerde men in adellijke kring de voornamelijk eigen families als poten-
tiële bruidegvers, vervolgens ook de "deftige en geleerde" geslachten
met een stedelijke achtergrond en als laatste de families met een "nou-
veau riche"-tintje alsmede families van een zekere bestuurlijke allure'
(123). Kuiper laat voortdurend blijken hoezeer demografische ontwik-
kelingen vervlochten zijn met economische, sociale en politieke en hoe-
zeer zij elkaar wederzijds kunnen beïnvloeden. Hij legt de vinger gere-
geld op zulke vervlechtingen, waarbij hij door vooruit en terug te ver-
wijzen toont het empirisch materiaal goed meester te zijn.

De Friese adel leefde vooral van zijn grondbezit. In het hoofdstuk
over de adel als klasse laat Kuiper zien hoe de groepering in econo-
misch opzicht reageerde op politieke en economische veranderingen in
de ruimere samenleving. Ondanks zijn teruglopende aantal werd de
Friese adel in de loop van de negentiende eeuw steeds vermogender.
Dat kwam door erfoverdracht, waarbij het bezit van uitstervende fami-
lietakken binnen het adelsmilieu bleef, door het eerder genoemde huwe-
lijkspatroon, stijging van grondprijzen en verpachting van het land. Het
beeld van berooide landjonkers is volgens Kuiper dan ook onjuist, zij
het dat er binnen de adel soms grote bezits- en vermogensverschillen
bestonden en er wel degelijk voorbeelden waren van edellieden die door
wanbeheer of roekeloosheid aan de bedelstaf raakten. De pachtopbreng-
sten vormden gedurende het hele bestudeerde tijdvak de belangrijkste
bron van inkomsten. Naar eigen believen konden pachtsommen worden
verhoogd en pachttermijnen worden bekort. Waar pachters gedurende de

Grote Landbouwcrisis zware klappen te verduren kregen, gold dat dan ook nauwelijks voor de adellijke pachtkapitalisten. Hun paternalistische houding jegens boeren en arbeiders deed daar weinig aan af.

De Friese adel had niet alleen economische macht, maar ook politieke. De belangrijkste ambten en bestuurlijke functies werden in de eigen gelederen verdeeld. Met name het grietmanschap, een Friese variant van de burgemeesterspost, was zeer gewild, omdat ze op lokaal niveau (rechterlijk) gezag en aanzien verschafte. Door een concentratie van grondbezit in een grietenij kon men grietman worden: aan dat bezit was namelijk tot 1795 stemrecht gekoppeld. In de politieke arena's consolideerde en continueerde de Friese adel zijn positie en Kuiper spreekt dan ook van de 'Friese familieregering'. Maar in deze familieregering woedde in de jaren tachtig wel een factiestrijd met als achtergrond de inrichting van het staatsbestel en als inzet invloed, eer en informeel leiderschap. Degenen die zich het sterkst tegen de bestaande verhoudingen hadden gekant kwamen als verliezende partij uit de strijd. De Bataafse en Franse Tijd bracht echter toch een omwenteling die een slag voor de adellijke invloed betekende. En na de wording van het Koninkrijk gaf allengs niet meer zozeer afkomst als wel grondbezit en rijkdom de adel - maar ook de hoge burgerij - toegang tot politieke en bestuurlijke functies. De animo van edellieden om nog grietman te worden, nam, met de geringer geworden bevoegdheden en invloed van het grietmanschap, in de eerste helft van de negentiende eeuw drastisch af. Datzelfde gold ten aanzien van het lidmaatschap van Provinciale Staten. De grondwetsherziening van 1848 betekende een verdere politieke *Werdegang* van de Friese adel, die door zijn interne verdeeldheid daarvoor toch al nooit als aparte machtsgroep optrad en dat ook daarna niet zou doen. Toch waren er veel adellijke individuen die een bestuurlijke carrière ambieerden en maakten, zoals Kuiper onder andere aan de hand van enkele biografische schetsen laat zien.

Na het uitgebreide hoofdstuk over de adel als partij - met zo'n 115 pagina's het langste van het boek - valt dat over de adelscultuur ('stand'), dat bijna de helft korter is, wat tegen. Van een antropoloog zou men immers verwachten dat hij juist van de culturele dimensie het meeste werk zou maken. Kuiper laat zich vooral leiden door de vraag of de adel zijn standsbesef en culturele hegemonie heeft weten te bewaren. Daartoe neemt hij onder meer de adellijke activiteiten op het gebied van het verenigingsleven, de levensstijl (b.v. behuizing, kleding, vrijetijdsbesteding) en statussymbolen (familiewapens, sjieke interieurs, plezierjachten) in ogenschouw. Volgens sommigen was de Friese adel 'de eenvoudigste van de wereld', omdat zijn pronkzucht en demonstratieve con-

sumptie vergeleken met de adel elders alleszins zou meevallen. Kuiper signaleert echter dat achter de schijnbare eenvoud veel voor de buitenwereld strenge vormen en onzichtbare deftigheid schuilgingen; bij voorbeeld kostbare zilver-, goud- en schilderijencollecties. En toen de welstand van de Friese adel in de tweede helft van de negentiende eeuw toenam, ging die zich wat uitdrukkelijker als een 'nietsdoende klasse' gedragen; zo werden er in toenemende mate grote jachtpartijen en diners georganiseerd. Dat gebeurde mede om de culturele hegemonie te behouden - en om zich te kunnen blijven onderscheiden van patriciaat en rijke burgerij, waarmee de adel steeds meer integreerde. Door dat integratieproces, het verlies van privileges en toenemende bureaucratisering ten aanzien van het verkrijgen van een ambtenarenbaan nam ook het belang van een universitaire opleiding toe. Vanwege die aanpassing aan 'burgerlijke eisen' - ook goed vermogensbeheer behoorde daartoe - slaagde de overgebleven landadel erin zijn vooraanstaande sociaal-culturele positie in het gewest te handhaven. Maar, zo laat Kuiper dan aan het eind van het hoofdstuk weten, eigenlijk bestond er altijd al een burgerlijk element in het ethos van de Friese adel en het individualiseringsproces dat ook in dit milieu plaatsgreep bewerkstelligde een verdere nivellering tussen de adellijke levensstijl en die van de hoge burgerij.

Zoals deze wending in Kuipers betoog vrij abrupt komt, zo duiken in de slotbeschouwing ook als duveltjes uit een doosje de vragen op of de adel eigenlijk wel *reageerde* op veranderingen (of zelf initiatieven nam) en of hij wel een *elite* was en bleef. Hoe daarop het antwoord luidt laat ik in het midden, doch wellicht waren het vragen geweest die niet misstaan hadden aan het begin van het boek. Betweterij van een bespreker is evenwel al te makkelijk en misplaatst: Kuiper verdient vooral een grote pluim voor zijn werk. Wel laat hij zijn lezers achter met de intrigerende vraag hoe het de Friese adel na 1880 is vergaan. In welke netwerken participeerden de nazaten van de door hem geportretteerde families bij voorbeeld, welke activiteiten ondernamen zij om nieuwe maatschappelijke posities te verwerven en hoe zagen hun carrièrepatronen eruit? Wellicht kunnen we over deze kwesties in de toekomst nog een studie van zijn hand tegemoet zien. Daarbij zou het recent verschenen boek *L'Espace de la noblesse* van de Franse sociologe Monique de Saint Martin ten behoeve van een vergelijkend perspectief nuttige diensten kunnen bewijzen. Haar boek over de Franse adel begint namelijk min of meer waar die van Kuiper over de Friese in de tijd eindigt en behandelt thema's die grotendeels ook in zijn boek aan de orde komen.

De centrale vraag in De Saint Martins monografie is hoe de Franse adel erin is geslaagd zich als groepering te blijven reproduceren en

onderscheiden van andere milieus. Want ofschoon velen in eigen kring beweren dat de adel niet meer bestaat, kan er, in de woorden van De Saint Martin, nog immer een 'espace de la noblesse' worden herkend. Zij gebruikt dit begrip omdat de adel zich noch als ensemble van individuen, noch als homogene groep laat analyseren. Ze wil juist aandacht besteden aan de diversiteit en gedifferentieerdheid van de adel en tegelijkertijd nagaan welke normen en waarden zijn leden binden. Hoe die wereld van Ons Soort Mensen in stand is gehouden laat De Saint Martin zien met behulp van een aan Pierre Bourdieu ontleend begrippenapparaat. Zij beschrijft het symbolisch en sociaal kapitaal waarover verschillende categorieën binnen de adel beschikten, welke transformaties optraden en welke strategieën werden gebruikt om dit kapitaalbezit te bestendigen en/of om te zetten in economisch en cultureel kapitaal.

In het eerste deel van het boek gaat het met name om de wijze waarop de adel het geloof in het bestaan van zijn eigenheid produceert en een eigen identiteit construeert. Tot het sentiment een afzonderlijke groep te vormen dragen onder meer bekende en oude geslachtsnamen, adellijke titels en wapens, kastelen, familieportretten en emblemen als grafmonumenten, straatnamen en aparte zitplaatsen in kerken bij, maar ook activiteiten in de liefdadige, politieke of religieuze sfeer, lidmaatschap van bepaalde clubs en verenigingen en deelname aan sommige sporten (b.v. lange jacht, paardrijden, polo). Deze distinctiemiddelen worden gebruikt in een complex identiteitsspel en zijn van belang in het beheren en reproduceren van sociale relaties in eigen kring. Tegelijkertijd vergen deze dimensies van symbolisch en sociaal kapitaal sociale vaardigheden en organisatietalent, die weer van belang zijn bij het accumuleren van prestige en invloed. Datzelfde geldt ten aanzien van het organiseren van recepties, diners, soirées en dergelijke. Zulke activiteiten geven een gevoel van eigenwaarde, waarbij overigens het idee van 'noblesse oblige' nog steeds van kracht is: 'Le sens de l'honneur, mais aussi la préférence pour les activités gratuites et désintéressées, étaient au coeur du système de valeurs et de dispositions traditionnelles de la noblesse et ont été inculqués et transmis de génération à génération avec cependant de moins en moins de succès, de plus en plus de refus ou de rejet de la part des intéressés' (132). Dat laatste heeft te maken met een aantal transformaties, waarop in het tweede deel van het boek wordt ingegaan.

In dat deel staan de wijzen waarop de adel bewust en onbewust naar strategieën zoekt om het eigen erfgoed - en daarmee de eigen klassepositie - te behouden of versterken centraal. De Saint Martin gaat vooral in op de reproductie van symbolisch en sociaal kapitaal - met name

door opvoedings- en huwelijksstrategieën - en de omzetting van deze kapitaalsvormen in economisch en cultureel kapitaal. Lange tijd waren opvoeding en opleiding van de adellijke jeugd gericht op het aanleren van 'goede manieren' ten behoeve van de omgang in adellijke kring. In recente tijden is beroeps- en carrièregerichte kennisverwerving meer op de voorgrond gekomen, zonder dat de aandacht voor 'hoe het hoort' veel aan betekenis heeft ingeboet. De nadruk op het verschil met andere milieus is gebleven, hetgeen onder meer blijkt uit de elitescholen die jongeren bezoeken. Daar kunnen ze ook een mogelijke huwelijkspartner in eigen kring ontmoeten, net als bij de vele activiteiten die voor en door de adel worden georganiseerd. Standshuwelijken worden nog steeds nagestreefd, ofschoon een huwelijk met een rijke, maar niet-adellijke partner niet per definitie als een *mésalliance* wordt beschouwd.

Aan de manier waarop de Franse adel in de loop van deze eeuw zijn symbolisch en sociaal kapitaal omzette in cultureel en economisch is, zo betoogt De Saint Martin, tot nu toe weinig aandacht geschonken. In de belichting van dat thema ligt dan ook vooral de theoretische kracht van haar boek. Zij onderscheidt twee tegengestelde trajecten: sommigen hebben hun symbolisch kapitaal al vroeg in cultureel kapitaal omgezet en zich gericht op de openbare dienst (diplomatie, staatsmedia e.d.), anderen hebben hem vooral in economisch kapitaal omgezet en zijn het bedrijfsleven ingegaan, tegenwoordig veel in branches als marketing, p.r. en reclame. Kwaliteiten als presentatie, representatie en sociale vaardigheden, aangeleerd als onderdeel van de adellijke opvoeding, komen vooral in de laatste sector goed van pas. Maar hoe conversiestrategieën uitwerken is voor een belangrijk deel afhankelijk van toevalligheden, zoals De Saint Martin met enkele gedetailleerde portretten van individuele carrières illustreert. En er zijn risico's en kosten aan verbonden. In het algemeen geldt dat hoe langer gedraald wordt met het uitvoeren van zulke strategieën, hoe groter de kans op mislukking. Conversiepogingen hebben - net als een groeiende differentiatie van posities en bezit binnen de adel, de toegenomen studie- en beroepsmogelijkheden, de toename van 'gemengde' huwelijken - geleid tot een verzwakking van het geloof anders te zijn dan anderen. Maar, zo besluit De Saint Martin haar boek, verdwenen zijn dat zelfbewustzijn en standsbesef allerminst. In die zin is de Franse adel kennelijk niet zo 'burgerlijk' geworden als de Friese adel aan het eind van de vorige eeuw - en mogelijk zelfs nog eerder - naar Kuipers mening al was. Maar wat heet 'burgerlijk'?

Rob van Ginkel

Gewone gezinnen

Lillian B. Rubin, *Families on the Fault Line. America's Working Class speaks about the Family, the Economy, Race, and Ethnicity*. New York: Harper Collins 1994.

Lillian B. Rubin heeft sinds haar in 1976 verschenen boek over Amerikaanse arbeidersgezinnen, *Worlds of Pain*, grote bekendheid verworven, niet alleen binnen de sociologie, maar vooral ook daarbuiten. Met name haar boeken over de problematische relaties tussen de seksen (*Intimate Strangers* en *Erotic Wars*) en over vrouwen in de overgang (*Women of a Certain Age*) hebben een wijde lezerskring gevonden. Al deze boeken waren gebaseerd op uitgebreide interviews met een groot aantal betrokkenen, en juist door de presentatie van vele interviewfragmenten wist Rubin de beschreven problemen voor een breed publiek toegankelijk te maken.

In haar nieuwste boek, *Families on the Fault Line*, neemt Rubin het thema van haar eerste onderzoek weer op. Het gaat over het deel van de Amerikaanse bevolking dat volgens Rubin in de Amerikaanse samenleving nog altijd veel te weinig aandacht en waardering krijgt: de 'gewone' arbeidersgezinnen met gewone inkomens, in de Nederlandse terminologie de groep 'tussen minimum en modaal'. Rubin constateert dat juist deze groepering door de economische achteruitgang in de afgelopen decennia met grote problemen te kampen heeft gekregen. De overgang van een industriële naar een diensteneconomie heeft geleid tot een verlies van geschoolde handarbeidersbanen, verlaging van de lonen en een toenemende werkloosheid. De vraag is hoe deze ontwikkelingen het leven van doorsnee-arbeidersgezinnen hebben beïnvloed.

Het boek is opnieuw gebaseerd op interviews met verschillende leden uit eenzelfde gezin; 32 van deze gezinnen waren ook twintig jaar geleden al geïnterviewd voor *Worlds of Pain*, 130 gezinnen zijn nieuw. Werden twintig jaar geleden echter alleen blanke arbeidersgezinnen ondervraagd, nu behoort een aanzienlijk deel van de respondenten tot verschillende etnische minderheidsgroepen: zwarten, latino's en Aziaten.

Rubin begint haar analyse met een beschrijving van een aantal actuele thema's: de zorg om het morele peil van de jeugd en de gevolgen van het buitenshuis werken van vrouwen met kinderen. In het hoofdstuk 'People don't know right from wrong anymore' beschrijft ze de worsteling van ouders met veranderingen in het gedrag van kinderen: vroege zelfstandigheid, op zichzelf willen wonen, tienerzwangerschappen die niet gevolgd worden door een huwelijk. Ouders hebben het gevoel de

controle over hun kinderen te verliezen en voelen zich niet bij machte de strikte regels te handhaven waarmee zij zelf in hun jeugd zijn opgevoed. Hier komt nog bij dat zij de toekomst van hun kinderen somber inzien. Zelf groeiden deze ouders op met de verwachting het in hun leven beter te krijgen, maar door de economische crisis van de laatste decennia dreigen hun kinderen hun positie niet te zullen verbeteren, maar zelfs te zullen dalen op de maatschappelijke ladder.

Rubin laat opnieuw zien dat in de Verenigde Staten de verlaging van de lonen het noodzakelijk heeft gemaakt dat meer en meer moeders fulltime buitenshuis werken, met alle daaraan verbonden consequenties: de dubbele belasting voor vrouwen, ruzies over de taakverdeling binnenshuis, zorg om het welzijn van de kinderen. Heel mooi beschrijft ze de ambivalenties die deze verandering opwekt. Vrouwen zijn enerzijds trots op hun arbeidsrol, maar voelen zich ook tekortschieten als moeder en nemen hun man zijn geringe aandeel in het huishouden kwalijk. Mannen moeten erkennen dat het inkomen van hun vrouw niet gemist kan worden, maar voelen zich desondanks verbitterd over de aantasting van hun geprivilegieerde positie als kostwinner en verzetten zich tegen de eisen die hun vrouw aan hen stelt. Dit geldt als ze werk hebben, maar des te meer bij werkloosheid.

De angst voor werkloosheid loopt als een rode draad door het hele boek. De economische herstructurering van de Amerikaanse economie heeft voor alle arbeiders de dreiging van werkloosheid nabij gebracht: een deel van de respondenten heeft ten tijde van het interview geen baan, anderen zijn geruime tijd werkloos geweest of hebben het ontslag van familie of bekenden meegemaakt. Werkloosheid blijkt vaak destructief voor het gezinsleven. Met name voor mannen betekent het verlies van hun baan niet alleen dreigende armoede, maar ook aantasting van zelfrespect, zeker als uiteindelijk genoeg genomen moet worden met een van de nieuwe 'junk jobs' die de traditonele handenarbeid meer en meer vervangen en niet alleen minder loon opleveren maar ook als minderwaardig gezien worden. Ruzies, geweld en drankmisbruik zijn nauw verbonden met het niet kunnen vinden van een 'fatsoenlijke' baan of van werk in het algemeen.

Het gevoel overgeleverd te zijn aan niet te beheersen economische ontwikkelingen en de onmacht greep op het eigen leven te houden, doen deze arbeidergezinnen zoeken naar een schuldige; de meest voor de hand liggende schuldigen zijn in hun ogen de etnische minderheden. In de laatste hoofdstukken van het boek laat Rubin zien waarom vergeleken met twintig jaar geleden de 'etnische factor' zo'n veel dominantere rol speelt in het bewustzijn van arbeiders en waarom de etnische con-

flicten zijn toegenomen. In dezelfde periode dat in de Verenigde Staten de economische situatie verslechterde, nam het aantal Latijns-Amerikaanse en Aziatische nieuwkomers als gevolg van de verruiming van de immigratiewetten toe; tegelijkertijd won de burgerrechtbeweging aan kracht en eisten de verschillende etnische minderheidsgroepen meer rechten op.

De blanke arbeiders zien deze groepen als een bedreiging voor hun eigen positie en een aantasting van hun superioriteit: het zijn concurrenten op een krappe arbeidsmarkt, de samenstelling van buurten verandert en de openbare scholen krijgen een toevloed van nieuwkomers die de positie van hun kinderen in gevaar brengt. Terwijl de gewone blanke Amerikanen zich maar moeten zien te redden, krijgen minderheidsgroepen in hun ogen op allerlei manieren steun en aandacht van de overheid. Alleen al de suggestie van een voorkeursbehandeling wekt grote woede en rancune bij de blanke arbeiders. Met name positieve actie op de arbeidsmarkt ten gunste van etnische minderheden en het tweetalig onderwijs voor kinderen van immigranten op openbare scholen is hen een doorn in het oog. De zwarte, Latijns-Amerikaanse en Aziatische respondenten daarentegen zijn ervan overtuigd nog altijd te worden achtergesteld. Zij brengen hun precaire positie in verband met discriminatie en eisen een gelijke behandeling.

Alle groeperingen doen daarbij een beroep op een eigen etnische identiteit, niet alleen de 'gekleurde' etnische minderheden, maar ook de blanken. De laatsten definiëren zich steeds vaker als Euro-Amerikaan, dus in wezen als blanke tegenover alle niet-blanken. Aanwijzingen voor het ontstaan van zo'n Euro-Amerikaanse identiteit ziet Rubin bijvoorbeeld in de oprichting van allerlei clubs voor Europa-Amerikanen, die hun leden vooral uit de arbeidersklasse recrutereren.

Lillian Rubin heeft met *Families on the Fault Line* een prachtig boek geschreven. Het boek is mooi gecomposeerd met een mengeling van algemene opmerkingen en interpretaties, uitgebreide familieportretten en kortere interviewfragmenten. De auteur is sterk bij de gezinnen die ze gesproken heeft, betrokken en laat dat merken door een zeer persoonlijk taalgebruik. De samenhang tussen de kwetsbare positie waarin volgens Rubin de Amerikaanse arbeidersgezinnen 'tussen minimum en modaal' zich bevinden als gevolg van economische veranderingen die buiten hun macht liggen en de etnische spanningen zijn overtuigend; zonder dat de auteur allerlei racistische opinies en overtuigingen goedpraat of ze verdoezelt, probeert ze daarvoor wel een verklaring te geven. Ze laat zien dat alle arbeidersgezinnen, van welke etnische oorsprong ook, met hetzelfde soort problemen kampen, maar dat niet van elkaar weten. Inzicht

in de oorzaken van die problemen is volgens haar nodig om te voorkomen dat etnische groeperingen elkaar de schuld geven van ontwikkelingen waar zij allen slachtoffer van zijn.

Ali de Regt

Sprookjes als bronnenmateriaal

Lily E. Clerkx, *En ze leefden nog lang en gelukkig; familielevens in sprookjes, een historisch-sociologische benadering*. Amsterdam: Bert Bakker, 1992, 234 pp, geïllustreerd, f 47,50, ISBN 90 351 114 1.

Een mens kan de wetenschap bedrijven met als doel de wereld te verklaren dan wel die te veranderen. De auteur van dit boek heeft in het verleden veel werk verricht met een eminent praktisch doel, maar hier gaat het haar voornamelijk om inzicht, kennis en verheldering.

Haar overwegingen om sprookjes te kiezen als object van onderzoek - los van nostalgische voorkeur voor het genre - waren de volgende. We weten weinig van de gezins- en familiebetrekkingen bij het 'gewone volk' in het West-Europa van vóór de industriële revolutie. Daar was nu eenmaal bij chronicquers in die vroegere tijden weinig belangstelling voor. Wellicht kunnen sprookjes ons meer vertellen over die betrekkingen, vooral ook over de sentimenten die daarmee gepaard gingen, als het tenminste waar is dat sprookjes bij uitstek volksverhalen zijn.

Sprookjes derhalve als bronnenmateriaal voor de historisch ingestelde antropoloog en socioloog. Met dit uitgangspunt past haar boek ongedwongen in een bescheiden traditie van onderzoek, half gekscherend 'romantropologie' genoemd, waarin nagegaan wordt in hoeverre romans en aanverwante literaire scheppingen bruikbare gegevens opleveren voor de sociale wetenschappen.¹

De auteur is in haar opzet, die zeer veel spuurwerk vereiste, goed geslaagd. Sprookjes bijvoorbeeld reppen herhaaldelijk over de seksuele begeerte van een vader voor zijn dochter, een thema waarover de gezinsgeschiedenis zwijgt. Het bedreigde meisje in zulke sprookjes dat haar vader tracht te ontwijken, hult zich in vodden, besmeurt haar gezicht met modder en soms verminkt zij zich, gedrag dat frappant lijkt op dat van recente incestslachtoffers.

Sommige historici beweren dat het affectieve gezinsleven (dus: de liefde tussen man en vrouw en tussen ouders en kinderen) iets van de

moderne tijd zou zijn. Bekend is de stelling van de Franse historicus Ariès dat ouders 'vroeger' geen verdriet hadden wanneer een kind van hen kwam te overlijden. Sprookjes en andere volksverhalen geven een ander beeld. In 'Het doodshemdje' van Grimm verliest een moeder haar zontje van zeven jaar. Zij is 'ontroostbaar en schreit dag en nacht'. Het jongetje verschijnt aan haar en vraagt haar daarmee op te houden want zijn doodshemdje is nat van tranen waardoor hij niet slapen kan. Men zou nog kunnen denken aan een negentiende eeuws verzinsel van de gebroeders Grimm, maar versies van dit sprookje zijn al bekend uit de dertiende eeuw. Aldus biedt dit type sprookjes zoal geen weerlegging dan toch een aanmerkelijke relativering van het zoëven genoemde standpunt. Maar het werkt ook omgekeerd: veel voorkomende thema's in sprookjes zijn de jonge dochter die uitgehuwelijkt wordt, met alle bijbehorende problemen, alsmede de opgroeiende jongen die de wijde wereld intrekt (of de wijde wereld in gezonden wordt) om zijn geluk te zoeken. Gezinshistorische en rechtshistorische gegevens kunnen op hun beurt de achtergronden verschaffen van die verhalen.

Dit boek kan mede beschouwd worden als een staaltje van wetenschapsonderzoek. Immers een grote variatie van wetenschapsbeoefenaars heeft zich op sprookjes als onderzoeksobject geworpen, zo literatuuronderzoekers, volkskundigen, antropologen, psycho-analytici, pedagogen, Marxistische sociologen. Zij hebben ieder voor zich sprookjes zo uitgelegd dat ze in hun straatje pasten. De schrijfster zegt: 'Je kan er gemakkelijk moedeloos van worden (...) Zo is *Roodkapje* geïnterpreteerd als symbool van de terugkeer van de dag na de nacht (het rode kapje dat in de buik van de wolf verdwijnt en later weer te voorschijn komt), of als seksuele waarschuwing (de wolf als verleider)...Maar de wolf is ook geduid als de *id* van het meisje, of als de oedipale vader, of ook als het angstbeeld van de seksueel bedreigende man, en ten slotte nog als een barende vrouw' (16-17). Vooral psycho-analytici hebben het, naar uit dit voorbeeld al blijkt, bont gemaakt. Zoals iedereen weet, komt in veel sprookjes de Boze Stiefmoeder voor. De psycho-analytisch ingestelde geleerde Bruno Bettelheim verklaart dat als volgt. Kinderen hebben tegenstrijdige gevoelens voor hun moeder: liefde en haat. De goede moeder in het sprookje is de projectie van hun positieve, de boze stiefmoeder van hun negatieve gevoelens. De schrijfster van het hier besproken boek draagt een vrij wat geloofwaardiger verklaring aan. Zij wijst erop dat in vroeger eeuwen de stiefmoeder een veel voorkomende figuur was. Veel vrouwen stierven jong, vaak in het kraambed. De man hertrouwde zo spoedig mogelijk, zeker als er kleine kinderen te verzorgen waren. Uit dit tweede huwelijk werden dan ook weer kinderen geboren,

en er bestond een zeer reële tegenstelling van belangen tussen de kinderen uit 'het eerste bed' en de moeder plus haar kinderen uit het tweede. In die zin heeft de boze stiefmoeder wel degelijk echt bestaan.

Hier en op andere plaatsen in haar boek levert de auteur nuchtere en rake kritiek op theoretici van allerlei slag. Naar mijn smaak had zij soms zelfs nog iets verder kunnen gaan, bijvoorbeeld ten aanzien van auteurs die op losse gronden het bestaan van het 'groepshuwelijk' postuleren of een 'matristische' (matriarchale?) fase in de geschiedenis der mensheid. Een ander klein bezwaar tegen haar boek is het element van herhaling, misschien voortkomend uit het feit dat een aantal hoofdstukken oorspronkelijk als afzonderlijke artikelen is gepubliceerd. Aan het leesgenot doen die herhalingen gelukkig weinig afbreuk; een vervelend boek is het zeker niet!

Rest mij te zeggen dat het boek er prachtig uitziet en tal van amusante en roerende plaatjes bevat uit oude sprookjesboeken.

A.J.F. Köbben

Naschrift

Door omstandigheden verschijnt deze recensie betreurenswaardig laat. Het boek is intussen al verramsjt en kan nu voor een wel heel aantrekkelijk prijsje worden aangeschaft (f 15,90 bij boekhandel 'Martyrium', Van Baerlestraat te Amsterdam). Geen geld voor zoiets moois.

Noot

¹ Zie J. van Bremen & J. Verrips (red.), *Romantropologie; essays over antropologie en literatuur*. Amsterdam: Cansa UvA, publicatie nr 16, 1979; Idem, *Romantropologie II*. Amsterdam: Cansa UvA, publicatie nr 22, 1981; E. Postel-Coster, *Het omheinde kweekbed, machtsverhoudingen in de Minangkabause familieroman*.

Delft: Eburon, 1985; S. van der Geest (red.), Themanummer Verhaal en Werkelijkheid. *Sociologisch Tijdschrift*, 13 (1986) 3, 387-574; A.J.F. Köbben, 'Elsschot als antropoloog', in: idem, *De weerbarstige waarheid*. Amsterdam: Prometheus, 1991, 83-100.

Gezinsgeschiedenis

Ton Zwaan (red.), *Familie, huwelijk en gezin in West-Europa. Van Middeleeuwen tot moderne tijd*. Boom/Open Universiteit, Amsterdam/Heerlen 1993, 389 blz. Met medewerking van Christien Brinkgreve, Dirk Damsma, Mayke de Jong, Els Kloek, Bernard Kruihof en Ali de Regt. ISBN 90 5352 068 6 (Met bijbehorend cursuswerkboek)

Dit boek houdt het midden tussen een handboek en een grondige inleiding in de geschiedenis van het gezinsleven in West-Europa. De veranderingen in familie, huwelijk en gezin worden begrepen vanuit verschuivingen in de machts- en afhankelijkheidsrelaties tussen groepen mensen in samenhang met veranderingen in de economische, culturele en demografische context.

Het boek is gedeeltelijk chronologisch van opzet. De eerste tien hoofdstukken behandelen de Middeleeuwen, de vroegmoderne tijd, de periode van industrialisatie en modernisering tot en met het midden van de twintigste eeuw en tenslotte de afgelopen vijftig jaar. De laatste drie hoofdstukken zijn meer thematisch en gaan over de veranderingen in de verhoudingen tussen mannen en vrouwen, ouders en kinderen en over de veranderende functies van familie, huwelijk en gezin. Naast de enorme verschillen tussen de gezinnen in de verschillende gebieden, worden algemene ontwikkelingen beschreven.

Tussen 500 en 1000 was het huwelijk vooral een zaak van families die zo een alliantie sloten; een priester kwam er niet aan te pas. Er was sprake van huishoudens van een beperkte omvang en een grote mobiliteit van kinderen die elders een nieuw huishouden begonnen. Er bestond een spanning tussen het wereldlijke huwelijk dat diende om erfgenamen te produceren, en het kerkelijk huwelijk dat werd opgevat als een betuiging van de gevaarlijk geachte menselijke seksualiteit. De kerkelijke leer ontwikkelde zich in de richting van een steeds verdere uitbreiding van de verbodsbepalingen.

De latere Middeleeuwen vormden een periode van toenemende kerkelijke invloed op de huwelijkspraktijken. In de dertiende eeuw werd het huwelijk voor de kerk één van de zeven sacramenten. Het leven van alledag kwam niet altijd overeen met de kerkelijke moraal, zeker niet onder de lagere standen. Een 'clandestien' huwelijk bijvoorbeeld was hier gebruikelijk. Als erfopvolging en bezit in het geding waren, was een huwelijkspatroon van vrouwen die heel jong trouwden met veel oudere mannen normaal. De befaamde 'hoofse liefde' bleek aanvaardbaar vooral in de literatuur en de verbeelding te bestaan, en deze dromen

werden geprojecteerd op (gehuwde!) vrouwen uit de elite. Als het zo uitkwam, kon een onvrije boerenvrouw gewoon worden verkracht. Gewelddadigheid en familievetes waren aan de orde van de dag. Hier begon tegen het einde van de Middeleeuwen verandering in te komen, toen de overheid voldoende macht had verworven om allerlei vormen van eigenrichting tegen te gaan en het enthousiasme van familieleden om voor elkaar te vechten verflauwde.

In de periode van circa 1450 tot 1800 verscherpten zowel de Rooms-Katholieke kerk als de kerken van de Reformatie de voorschriften voor het huwelijk en verstevigden het toezicht op de wettige huwelijksluiting. De kerk had het gezin ontdekt als de plaats van godsdienstoefening en overdracht van het christendom. De voortplanting werd in toenemende mate gebonden aan het huwelijk. Hierdoor werd de positie van 'onwettige' kinderen veel slechter dan die van 'wettige' kinderen.

In de zeventiende en achttiende eeuw - de periode van 'proto-industrialisatie' - werd de basis gelegd voor de ondermijning van de produktie aan huis en, in samenhang hiermee, voor de 'emotionalisering' van het gezinsleven. Het grootste deel van West-Europa was overigens nog overwegend agrarisch. Gezondheid en werkkraft bleven bij arme mensen nog lange tijd de belangrijkste criteria voor de partnerkeuze en het gearrangeerde affectieloze huwelijk was kenmerkend voor adellijke kringen.

De periode 1780-1850 werd gekenmerkt door een verlaging van de sterfte als gevolg van de verbeterde voedselsituatie en hygiëne, en een stijging van de buitenechtelijke geboorten. Een toenemend aantal kinderen werd verlaten of te vondeling gelegd. Door de bevolkingsexplosie was het plafond van de bestaansmogelijkheden bereikt. Voor ondernemers in deze tijd was het aantrekkelijk om de produktie uit te besteden aan thuiswerkers. Ook kinderen werden al jong ingezet in het arbeidsproces. Deze gezinsexploïtatie vormde een belangrijke voorwaarde voor de opkomst van het industriële kapitalisme. De voortschrijdende scheiding tussen het openbare en het privé-leven drong de vrouw in de rol van moeder en kinderverzorgster en betekende een versterking van het patriarchale gezag.

De scheiding tussen arbeid buitenshuis en huishoudelijk werk relateerden de auteurs aan de 'gezinsindividualisering' en een intensivering van de affectieve relaties tussen de gezinsleden. De partnerkeuze werd meer en meer gebaseerd op wederzijdse affectie en familiebelangen of het vormen van een bedrijfs- of arbeidsgemeenschap werden minder belangrijke motieven voor een huwelijk. De industrialisatie ging tevens gepaard met een uitbreiding van de invloed van nationale overheden op

het gezinsleven, onder meer om allerlei ongewenste neveneffecten tegen te gaan, zoals kinderarbeid en extreme armoede. In de twintigste eeuw werd de overheidsbemoeienis met het privé-leven van burgers verder uitgebreid en hierdoor werden de verschillen tussen arbeiders-, burgerlijke en boerengezinnen nog sterker verminderd. De opkomst van het moderne standaardgezin werd een feit.

Ook de invloed op het gezinsleven van de daling van het kindertal, de opkomst van de 'perfecte anticonceptionele samenleving', het afgenomen aantal huwelijken en toegenomen aantal echtscheidingen, en de langere gemiddelde levensduur komen in dit boek aan bod. Tevens wordt uitgebreid ingegaan op de gevolgen van de opkomst van het onderwijs en de toegenomen invloed van de overheid op de ouder-kind relatie. In de laatste hoofdstukken wordt begrijpelijk gemaakt door welke maatschappelijke veranderingen de omgangsvormen tussen mannen en vrouwen en tussen ouders en kinderen zich hebben kunnen wijzigen in de richting van meer affectie en meer gelijkwaardigheid.

Ontwikkelingen in het familie- en gezinsleven worden in *Familie, huwelijk en gezin* niet als bekend verondersteld. Ik vond dat af en toe te veel ten koste van de levendigheid van de tekst gaan. Toch is lezing van dit boek zeker aan te bevelen, zowel voor studenten als voor andere geïnteresseerden in de gezins- en sociale geschiedenis, omdat de auteurs recht doen aan de diversiteit van het onderwerp en tegelijkertijd inzicht geven in de belangrijkste ontwikkelingen in het gezinsleven in de verschillende streken van Europa.

Mieke Komen

Beroepsstatus

A. Blees-Booij, *Culturele en economische beroepsstatus van mannen en vrouwen. Een tweedimensionele ordening*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 1994, 253 pp.

In de sociologische literatuur wordt aangenomen dat het beroep dat mensen uitoefenen van groot belang is voor hun levenskansen en levensstijlen. Het beroep wordt beschouwd als de 'best single indicator' van maatschappelijke posities. Uit veel empirisch onderzoek blijkt echter dat de verklarende waarde van het beroep niet zo groot is als die van

het inkomen en in het bijzonder het opleidingsniveau. Daarmee doet zich de vraag voor of de wijze waarop het beroep doorgaans gemeten wordt (met beroepenladders, sociale klasse-indelingen en dergelijke) wel juist is. Volgens Blee-Booij worden in deze indelingen vele aspecten van beroepen verengd tot één dimensie. Relevante onderscheidingen worden niet aangebracht en het beroep heeft derhalve niet voldoende verklarende kracht. De oplossing hiervoor zoekt zij in het ontwikkelen van een tweedimensionale ordening van beroepen. Daarbij sluit zij aan bij de Franse socioloog Bourdieu die beroepen ordent naar culturele en economische beroepsstatus.

Het proefschrift van Blee-Booij bevat alle ingrediënten voor de ontwikkeling van een goede classificatie: het concept (wat wil ik meten), de operationalisering (hoe meet ik het) en de validering (wat heb ik nu gemeten). Het concept wordt ontleend aan Bourdieu's theorie over culturele en economische beroepsstatus. Culturele status bestaat uit kennis, vooral op cultureel gebied. Deze kennis kan de vorm hebben van diploma's en kennis van de kunst met een grote 'K'. Economische beroepsstatus verwijst naar het bezit van en de zeggenschap over de produktiemiddelen, een hoog inkomen en kennis en vaardigheden op financieel en commercieel gebied.

Culturele en economische status worden gemeten aan de hand van de kenmerken van de beroepsbeoefenaren; deze worden weer geaggregeerd tot een kenmerk van de beroepen. Culturele beroepsstatus groepeerd vooral opleidingskenmerken van beroepen (de hoogte en de richting van de gevolgde opleiding). Economische beroepsstatus groepeerd beroepen vooral naar het maandinkomen, daarmee samenhangende kenmerken als werkduur en leeftijd, en richting van de gevolgde opleiding. Bij de beroepen wordt voorts een onderscheid gemaakt tussen een mannelijke en vrouwelijke variant.

De validiteit wordt door Blee-Booij bepaald door de samenhang te berekenen met enkele andere indelingen (begripsvaliditeit) en de voorspellende waarde voor enkele levenskansen en levensstijlkenmerken (predictieve validiteit). Bij de begripsvaliditeit valt vooral de lage samenhang op tussen de economische beroepsstatus zoals gemeten door Blee-Booij en door Ganzeboom, De Graaf en Kalmijn. Hoewel deze indelingen conceptueel hetzelfde meten is de correlatie slechts .35, hetgeen te laag is om van een valide indeling te spreken. Nadere inspectie van de economische statusladder laat zien dat de vrouwelijke versies van de beroepen vrijwel geheel de onderste helft van de ladder vormen. Zo staat de vrouwelijke arts onder de mannelijke schoonmaker. Daarnaast vallen de lage posities op van docenten (zowel mannen als vrouwen,

exclusief exacte vakken). Bij de predictieve validiteit wordt geconstateerd dat de gekozen levensstijlenmerken volgens de theorie samenhangen met culturele en economische beroepsstatus. De hamvraag is echter of de tweedimensionale ordening de levensstijlenmerken beter voorspelt dan een eendimensionale ordening. Dit blijkt niet het geval te zijn.

Het proefschrift is een gedegen werkstuk waarin veel en goed onderzoek wordt gedaan. Wel kan men zich afvragen of de operationalisering van culturele en economische beroepsstatus met kenmerken van de beroepsbeoefenaren zo gelukkig is. De culturele en economische beroepsstatus weerspiegelen voornamelijk de opleiding en het inkomen van de beroepsbeoefenaren. Als je wilt aantonen dat het beroep onafhankelijk van opleiding en inkomen van belang is voor levenskansen en levensstijlen, moet je deze niet meten met de feitelijke opleiding en inkomen van de beroepsbeoefenaren. De interpretatie van de invloed van de culturele en economische beroepsstatus wordt daardoor ook moeizaam. Een effect van bijvoorbeeld de culturele beroepsstatus kan gemakkelijk geïnterpreteerd worden als een recruiteringseffect van het opleidingsniveau en -richting. Dat zou anders zijn geweest als de culturele en economische beroepsstatus zouden zijn geoperationaliseerd met behulp van de kenmerken van het beroep zelf, in plaats van geaggregeerde kenmerken van de beroepsbeoefenaren. Hierbij mis ik een verwijzing naar de discussie die in Frankrijk naar aanleiding van Bourdieu is gevoerd over de wijze van operationalisering.

De culturele en economische beroepsstatus kunnen ook geoperationaliseerd worden met de voor het beroep meest geschikte opleiding. Deze wijkt door een slechte aansluiting tussen onderwijs en arbeid nogal eens af van de feitelijke opleidingen van de respondenten. De meest geschikte opleiding is een betere indicator van de hulpbronnen dan de gemiddelde opleiding van de beroepsbeoefenaren: als je de kennis en vaardigheden die nodig zijn om een beroep uit te oefenen verwerft door bijvoorbeeld werkervaring in plaats van een formele opleiding, zijn die kennis en vaardigheden als hulpbron niet minder bruikbaar. Sterker: juist door werkervaring in het beroep op te doen vindt socialisatie plaats en worden normen en waarden geïnternaliseerd. Afsluitend is het heel goed mogelijk dat een directe meting van de opleidingsrichting in culturele en economische opleidingen hetzelfde of zelfs meer zou verklaren in levenskansen en levensstijlen dan de indirecte meting via culturele en economische beroepsstatus.

B.F.M. Bakker

Sport, integratie en distinctie

Maarten van Bottenburg, *Verborgene competitie. Over de uiteenlopende populariteit van sporten*. Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam 1994, ISBN 90 351 1357 8, 323 pp.

Sport heeft een ontwikkeling van lokale variatie naar internationale standaardisatie ondergaan. Sport-achtige vermaken zijn in een proces van *sportificatie* getransformeerd in gestandaardiseerde, georganiseerde en gereguleerde sporten die internationale erkenning hebben gekregen. Dit betekent evenwel niet dat er een uniforme sportwereld is ontstaan. Het wereldsportstelsel is heterogeen en intern sterk gedifferentieerd. Het tegenwoordige wereldsportstelsel wordt in sterke mate gedomineerd door sporten die afkomstig zijn uit landen die sinds het midden van de negentiende eeuw de internationale machtsverhoudingen hebben gedomineerd: Engeland (atletiek, cricket, hockey, roeien, rugby, tennis en voetbal), Duitsland (gymnastiek en handbal), de Verenigde Staten (basketbal, volleybal en honkbal) en Japan (judo, karate en andere vechtsporten). Van de vier meest verspreide sporten ter wereld zijn er twee (atletiek en voetbal) afkomstig uit Engeland en twee (basketbal en volleybal) uit de Verenigde Staten.

Daarmee is de probleemstelling van het proefschrift van Maarten van Bottenburg omlijnd. Centraal in zijn boek staat de vraag wat de achtergronden zijn van deze variatie in het wereldsportstelsel. Waarom is de belangstelling voor de ene sport gedurende een bepaalde periode groter dan voor de andere? Waarom neemt die belangstelling voor de ene sport toe en voor de andere af? Wat zijn de redenen van de verschillen die hierin bestaan?

Om deze vragen te beantwoorden werkt Van Bottenburg met een model - het model van de *differentiële popularisering* - waarin niet de verschillende inherente kenmerken van sporten, maar de relatie tussen inter-statelijke machtsverhoudingen en binnen-statelijke maatschappelijke verhoudingen het verklarend kader vormen. De basisgedachte van dit model is dat de sportvoorkeuren van mensen verschillen en veranderen doordat de sociaal-culturele betekenissen die zij aan sport toekennen ontstaan en verschuiven als de onbedoelde gevolgen van veranderende verhoudingen tussen groepen mensen, vooral tussen staten en sociale klassen. Het model combineert Norbert Elias' theorie van nationale en internationale integratieprocessen met Pierre Bourdieu's perspectief op mechanismen van sociale distinctie. Op de achtergrond van het model van differentiële popularisering van sporten staat de gedachte dat zich in

de sportwereld naast de sportieve strijd om eer en medailles nog een andere, een verborgen competitie afspeelt, namelijk een competitie om hegemonie tussen staten en sociale distinctie tussen groepen mensen die zich door hun sportvoorkeuren aan anderen binden en zich van anderen onderscheiden.

Alhoewel Van Bottenburg een enorme hoeveelheid data heeft verwerkt en - overigens interessante - uiteenzettingen geeft van de ontwikkeling van verschillende sporten in diverse landen, ligt de kracht van zijn proefschrift niet in de gedetailleerde beschrijving van de kenmerken en verspreiding van sporten, maar juist in het hergroeperen van zijn materiaal langs de theoretische lijnen van hegemoniale verhoudingen tussen staten en sociale groeperingen. Hiermee laat Van Bottenburg zien dat hij boven zijn materiaal staat en zijn theoretisch kader beheerst. De merites van dit theoretisch kader zijn vooral gelegen in het sociologiseren van de populariteit van sporten, waarbij populariteitsontwikkelingen niet verklaard worden aan de hand van inherente kenmerken van sporten of smaakvoorkeuren van individuen, maar in termen van veranderende maatschappelijke verhoudingen waarbinnen sporten zijn ontstaan en worden beoefend.

De vraag is echter of dit theoretische kader wel voldoende zeggingskracht heeft met betrekking tot recente ontwikkelingen in de sport. Tot op heden is de sportstructuur ingebed in een stelsel van concurrerende staten. Het wereldwijde competitiestelsel is essentieel *internationaal*. Terwijl naties er alles aan doen om hun internationale positie te waarborgen, komen economische en culturele ontwikkelingen steeds meer los te staan van nationale grenzen. Deze meer recente ontwikkelingen in de sportwereld krijgen bij Van Bottenburg nagenoeg geen aandacht. Vanuit zijn natiestaat-centrische benadering van de sportwereld ziet hij over het hoofd dat zich met name in de gecommmercialiseerde topsport transnationale culturen ontwikkelen, samengesteld uit topsporters, trainers, sponsors en mediamagnaten, die dwars door het interstatelijk systeem van natiestaten heen vorm krijgen. Een duidelijker onderscheid tussen de begrippen *internationalisering* en *mondialisering* had hem hierop kunnen attenderen.

Heidi Dahles

Gellner's woede

Ernest Gellner, *Postmodernism, Reason and Religion*. London/New York: Routledge, 1992, 108 pp.

De historisch antropoloog en filosoof Ernest Gellner houdt van grote lijnen, krachtige stellingen en heldere onderscheidingen. In dit essay vat hij de veelheid van menselijke geloofsovertuigingen overzichtelijk samen door drie 'great positions' te onderscheiden: 1) *religieus fundamentalisme*, 2) *relativisme* en 3) *rationalistisch fundamentalisme*. Onder het eerste hoofd behandelt hij, in twintig bladzijden, de enige wereldreligie die geheel tegen de aanslagen van de secularisatie bestand is gebleken: de Islam. De orthodoxie wint hier juist terrein; *High Islam* - streng monotheïstisch, gericht op het Woord van de Profeet, puriteins, van oudsher geworteld in de geletterde stedelijke middenklasse - verdringt, aldus Gellner, *Folk Islam*, met zijn magische praktijken en heiligenverering. Achtergronden daarvan zijn zowel 'interne' ontwikkelingen - verstedelijking, politieke centralisatie, arbeidsmigratie - als de verhevigde confrontatie met Westerse culturele invloeden, waartegen de strenge Islam weerstanden biedt.

Vervolgens maakt Gellner een reuzezwaai naar de andere twee basisposities. Van de Islam belanden we in de Westerse academische wereld en bij het hoofdonderwerp van dit essay: het postmodernisme, dat hij opvat als hedendaagse, modieuze variant van het relativisme. Als rationalistisch fundamentalist, zoals Gellner zichzelf provocerend noemt, richt hij al zijn gram op deze stroming - deze ontkenning van serieuze wetenschap, dit kokette, zichzelf rechtvaardigende vertoon van onmacht om iets van waarde over de wereld mee te delen, deze combinatie van 'sloppy research, appalling prose, much pretentious obscurity' (48). Net als achttiende en negentiende eeuwse romantici keren de postmodernisten zich tegen de objectiviteitsaanspraken van de rationalistische wetenschap, maar in tegenstelling tot deze artistieke voorgangers doen zij dat binnen de veilige bolwerken van de wetenschap, de universiteiten, en vervatten zij hun kritiek in onleesbaar academisch proza waarmee zij juist binnen de universitaire wereld carrière hopen te maken. '*Sturm und Drang und Tenure* might well be their slogan' (27).

Gellner is vooral geïnteresseerd in de invloed van het postmodernisme in de culturele antropologie. Het antropologische geloofsartikel van het cultureel relativisme wordt in het postmodernisme in extremo doorgevoerd, zelfs voorbij het 'anti-anti-relativisme' van iemand als Clifford Geertz, tot het punt waarop de antropologie zichzelf veroordeelt als een

Westerse, dus cultuurgebonden, dus pseudo-objectieve onderneming die de principiële gelijkwaardigheid van culturen miskent. Antropologen kunnen volgens die opvatting alleen nog maar over zichzelf schrijven, en over hun vergeefse pogingen de Ander te begrijpen.

Behalve dat de antropologie zich met dit relativisme praktisch onmogelijk maakt, wordt hiermee, stelt Gellner, een fundamenteel gegeven over het hoofd gezien: culturen zijn feitelijk *niet* gelijkwaardig. Zij zijn dat vooral niet vanwege het feit dat de ene cultuur veel adequatere en effectievere kennis voortbrengt dan de andere. Gellner doelt hier op natuurwetenschappelijke kennis, die cumulatief, 'astonishingly consensual' en overdraagbaar naar andere culturen is. Tussen deze en andere kennisvormen bestaat een enorme, 'completely indisputable' asymmetrie, die een alomvattend cultureel relativisme weerspreekt.

Dat is juist en overtuigend, vind ik, al kan uit de universaliteit van de natuurwetenschappen natuurlijk nog weinig worden afgeleid over de mogelijke betekenis van de antropologie en andere sociale wetenschappen. Een beperking is verder dat Gellner maar een deel behandelt van wat zoal onder postmodernisme wordt verstaan; hij vraagt zich niet af waarom het begrip in de jaren tachtig zo'n opgang heeft gemaakt en gaat niet in op de functies die de term bijvoorbeeld in de kunst en architectuur heeft gekregen. Ernstiger is dat hij zijn betoog aanzienlijk verzwakt door te verklaren dat de natuurwetenschap zich 'beyond culture' bevindt. Maar het feit dat de wetenschap niet gebonden is aan een specifieke cultuur maakt haar nog niet buiten- of bovencultureel. Gellner lijkt hier in een presociologische metafysica te vervallen, en zijn ironisch aandoende omschrijving van zijn eigen positie als die van 'rationalistisch fundamentalist' moet misschien toch behoorlijk letterlijk worden genomen. Dat neemt niet weg dat ik van zijn woedende aanval op het postmodernisme met genoeg kennis heb genomen.

Nico Wilterdink

Europese statenvorming

W. Blockmans & J-Ph. Genet (éd.), *Visions sur le développement des Etats européens: théories et historioraphies de l'Etat moderne*. Actes du colloque organisé par la Fondation européenne de la science et l'Ecole française de Rome (18-31 mars 1990). Rome: Ecole française de Rome, 1993, ISBN 2-7283-0275-8, 336 pp.

Voortbouwend op een Frans onderzoeksprogramma van het CNRS ging onder auspiciën van de European Science Foundation in 1988 een omvangrijk historisch-vergelijkend project van start over de oorsprongen van de moderne staat in Europa tussen 1300 en 1800. Het programma is inmiddels afgesloten en het wachten is op de aangekondigde publikaties. Behalve de zeven thematische delen die in het vooruitzicht zijn gesteld (alle te verschijnen bij Oxford U.P.) werden plenair ook enkele algemene bijeenkomsten gehouden. De bundel van Blockmans & Genet is het resultaat van een dergelijke samenkomst en tevens de eerste boekpublicatie van het gehele project.

Na de inleiding van Blockmans valt de bundel in twee delen uiteen. Het eerste deel draait om theoretische modellen en interpretatieproblemen. Drie bijdragen springen er uit. Walter Runciman beziet staatsvorming als een proces van sociale selectie analoog aan de natuurlijke selectie en illustreert die visie aan de hand van de Engelse en Franse ontwikkeling. Charles Tilly vat zijn inmiddels bekende theorie bondig samen en ook Hans Daalder schetst een eigen model met bijbehorende onderzoeksagenda. Daarnaast bevat dit deel bijdragen met een beperktere reikwijdte van Claude Nicolet (over het Romeinse voorbeeld in de 19e eeuw) en Maurice Godelier (over Marx), aangevuld met beschouwingen van Rudolf Vierhaus en Guiseppa Galasso.

Het tweede deel bevat stukken over nationale historiografische tradities. Behalve over Engeland (Bentley), Duitsland (Wolfgang Weber) en Frankrijk (Carbonell) ook artikelen over de Habsburgse landen (Evans), Spanje (Albaladejo), Polen (Maczak), Zweden (Thorstendahl) en Zwitserland (Marchal). Bijdragen over de Nederlandse en de Italiaanse historiografie ontbreken. Genet sluit af met enkele voorlopige conclusies.

Johan Heilbron

Inuit decivilisatie

W.C.E. Rasing, *'Too Many People'. Order and Nonconformity in Iglulingmiut Social Process*. Nijmegen, Katholieke Universiteit, Serie Recht & Samenleving
nr. 8., ISBN 90-71478-29-7, 298 pp.

Dit boek gaat over de veranderingen in de sociale orde die enkele Inuitsamenlevingen aan de Canadese Noordoostkust doormaakten tussen 1820 en 1989, van kleinschalige en in belangrijke mate autonome jagers-verbanden tot een steeds meer in de grotere Canadese maatschappij geïntegreerde samenleving.

De schrijver hanteert consequent een figuratie-perspectief. In de vroege fase van het betoog stelde het ecologische regime van de jagers in de tamelijk precaire Arctische omstandigheden nauwe grenzen aan het sociale regime. Samenwerking, conformisme, terughoudendheid en betrouwbaarheid werden in sterke mate aangeleerd, afgedwongen en geïnternaliseerd. Overtreders konden rekenen op mentale sancties waaronder roddel, de dwang tot openbare bekentenis bij shamanen, bespottung en de daarmee gepaard gaande schande; of op de meer materiële straf-fing in de vorm van vermijdingsgedrag. In uiterste gevallen vond verbanning plaats, waardoor er slechts een kleine kans op overleving was.

Naarmate de economische en sociale banden naar buiten expandeerden, en daarmee de lokale oriëntatie-kaders zich verbreedden, verminderte de directe afhankelijkheid van de natuur en van elkaar. Interne differentiatie en groeiende machtsonderscheiden binnen de Inuit-samenleving droegen bij tot het stijgen van de spanningen. Vooral in de jaren vijftig en zestig van deze eeuw namen de verschillen tussen ouderen en jongeren toe. De verlokkingen van de industriële wereld werden ook steeds meer zichtbaar, onder andere via de televisie. De groeiende, maar vaak niet vervulde verwachtingen leidden tot een toenemend gebruik van roesmiddelen.

Overtredingen van traditionele normen kwamen steeds vaker voor en werden door de nu gevestigde Canadese politie vaak gedefinieerd als crimineel gedrag. Er ontstonden ook conflicten over de manier waarop de verschillende partijen sommige vormen van gedrag beschouwden, als al dan niet een overtreding van de lokale hetzij legale normen. Maar evenmin als de traditionele ordebewakers, van wie de macht afnam vanwege de verminderende onderlinge afhankelijkheden, slaagde de politie erin het proces van de vervaging van de traditionele Inuit gedragsstandaarden, of van de legale Canadese normen in te dammen.

Kortom, integratie binnen een groter staatsverband betekende in dit geval een afname van de lokale vormen van wederzijds verwachte zelfdwang en getemperd gedrag, een proces van decivilisatie, aldus de schrijver. Met andere woorden, civilisatieprocessen ontwikkelen zich niet altijd in dezelfde richting onder de condities van uitbreidende afhankelijkheidsrelaties binnen een staat.

Mijns inziens legt de schrijver hier een vinger op een zere plek van Elias' civilisatie-theorie. Elias heeft in *Het Civilisatieproces* hoegenaamd geen aandacht besteed aan de civiliserende werking van het ecologisch regime op een samenleving. Dat was ook niet zo belangrijk in het geval van de Franse hofadel, want die was weinig gesteld op werken in de natuur, en kon zich daaraan onttrekken. Maar het wordt wel een probleem wanneer de theorie in meer algemene zin wordt toegepast. Deze studie verleent steun aan de pogingen die nu in het werk worden gesteld om Elias' civilisatietheorie opnieuw te doordenken, waarbij naast het belang van sociale regimes voor processen van civilisering en decivilisering ook een grote plaats wordt ingeruimd voor een dergelijke invloed van ecologische regimes.

Ik vind dit boek een fraaie detailstudie met een meer algemene relevantie. Het is over het algemeen goed en met veel kennis van zaken geschreven; overtuigend voor een niet-kenner van dit specifieke onderwerp door de afgewogen, subtiele en genuanceerde betoogtrant.

Fred Spier
